

Ушх. 283.3.5 (43)
89 1-22
1-22

Ж.Лапасов

БАДИИЙ
МАТН

ВА
ЛИСОНИЙ
ТАҲЛИЛ

894.322435.09

x

30.12.2010 - I ma

Ж. ЛАПАСО

Ozbek filologiyasi
fanlari
OQUV ZAL

БАДИИЙ МАТН
ВА ЛИСОНИЙ
ТАҲЛИЛ

Ўзбекистон Республикаси Халқ тағлими вазирлиги тасдиқлаган

1583
ALISEER NAVOIY NOMDAGI
ToshDU'TAU
Axborot-Resurs Markazi

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТАҒЛИМИ
Ozbek filologiyasi
fanlari
KUTUBXONA MARKAZI

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1995

Ушбу кўрилма билим кўтарини дониш ўқувчига бағиш-
ланган. Ушбу олий ўқув юртининг филология факультетлари
ҳамда ўрта мактабларда адабиёт фанлари доирасида дониш таҳ-
силнинг зарурлиги ва шу таҳсил турларини ўтказиш усуллари
қайл этилади.

Қўлланма олий ўқув юртининг филология факультети ўқи-
тувчилари, талабалари ҳамда ўрта мактаб она тили ва адабиёти
ўқитувчилари учун мўлжалланган.

Махсус муҳаррир: **Б. Уринбоев**, филология фанлари
доктори, профессор

Тақризчилар: **Б. Бафоев**, филология фанлари док-
тори ва **Ф. Исҳоқов**, филология
фанлари номзоди

Ш а р т л и қ и с қ а р т м а л а :

a.— арабча.

a.-ф.— арабча-форсча.

г.— грекча.

м.— мўғулча.

маж.— мажозий.

н.— немисча.

ф.— форсча.

ф.-а.— форсча-арабча.

Л 4603010000—99 159—95
353(04)—95

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1995

ISBN 5—645—02363—3

КИРИШ

Ёш авлодни юксак ахлоқий ва нафосат руҳида тарбиялаш, уларда ғоявий-сиёсий ва илмий дунёқарашни узлуксиз шакллантира бориш республика ҳукуматининг асосий диққат эътиборида бўлиб келмоқда. Янги одамни тарбиялаб вояга етказиш борасида бошқа соҳалар каби халқ таълими олдига ҳам янгидан-янги ва жиддий вазифалар қўйилмоқда. Ёшларни мустақкам билим асослари билан қуроллантириш, уларда мустақил фикрлаш қобилиятларини ўстириш, ҳар бир нарсасга, атрофмуҳитга ижодий ва онгли ёндашиш кўникмаларини ҳосил қилиш шу куннинг муҳим масалаларидан ҳисобланади.

Янги кишини шакллантиришда ғоявий, ахлоқий, нафосат таъсир кучини ўзида мужассамлаштирган бадий асарга хос тасвирий воситалар, ўзига хос хусусиятлар ўқувчига тушунарли бўлган тақдирдагина унинг тарбиявий аҳамияти, таъсир кучи тўлиқ намоён бўлади. Бунинг учун эса бадий асар тилини лисоний таҳлил қилмасдан туриб, кўзланган мақсадга эришиш қийин. Шу туфайли билим ўчоқларида бадий асарлар тилини таҳлил қилиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этиб, у ўзбек тили ва адабиёти фанларини ўқитишда муҳим ва ажралмас тармоқ бўлмоғи керак. Чунки бадий адабиётни ва адабий тилни ўрганиш бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, адабиётнинг биринчи унсури бўлган тилни таҳлил қилмасдан туриб, шу бадий адабиётнинг ғоявий бойлиги ва бадий қийматини белгилаш қийин бўлади.

Бадий асар тилини онгли равишда таҳлил қилиш маълум бир асар мазмунини, унинг ғоявий моҳиятини, ёзувчининг ижодий маҳорати ва ғоявий йўналишини чуқур ўзлаштириш имконини беради, ёшларни ўз билимини амалда мустақил синаб кўриш малакаларини ҳосил қилиб, маънавий дунёқарашини шакллантиради, турмуш ҳақида, кишилар ва инсоний муносабатлар тўғрисида шахсий мушоҳада юритишга имкон яратади.

Бадий асарлар тилини таҳлил қилиш ёшларга мус-

таҳкам билим бериш йўлидаги муҳим назарий ва амалий усуллардан саналади. Бадиий асарлар, айниқса, мумтоз асарлар тили таҳлил этилар экан, хоҳ мактабда, хоҳ олий ўқув юртида бўлсин, лисоний таҳлилдан фойдаланиш катта самара беради. Шу асосда бадиий асарлар тилининг таҳлилини мактаб тизимида ҳам жорий қилиш мақсадга мувофиқдир. Чунки мумтоз асарлар матнига эътибор қаратилса, тушунилиши қийин бўлган ўзга тил унсурлари, ўзбекча эски сўзлар, грамматик шакллар, мураккаб турғун бирикмалар ва фонетик ҳолатларга дуч келинади.

Асосий мақсад ёш авлодни билимли қилиб тарбиялаш экан, биринчи навбатда муайян асарни лисоний жиҳатдан таҳлил этиш талаб этилади.

Кейинги йилларда педагогика олийгоҳларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетида «Бадиий матннинг лисоний таҳлили» фанининг ўқитилиши талабаларнинг умумфилологик савиясини ошириш ва касбий йўналишини кучайтиришда катта хизмат қилмоқда. Бунда бўлғуси ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси бадиий асар таҳлили орқали асарнинг гоъвий маъзини, нафосатлилигини, бадиий тасвир воситаларини, жанр хусусиятларини билиб олади.

Мазкур фан умумлашма хусусиятга эга бўлиб, у талабаларнинг тилшунослик, адабиётшуносликдан олган билимларини янги илмий ва услубий босқичга кўтаради. Бунинг учун улар тилнинг тузилиш унсурларини дуруст чегаралай олишлари ва унинг ижтимоий алоқасини ажратишлари лозим.

Ушбу қўлланма «Бадиий матннинг лисоний таҳлили» фани талабларига тўлиқ жавоб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўймай, балки шу фанга тегишли материал бериш ва бадиий ифода таҳлили жараёнида адабиёт дарслари билан тил дарсларини маълум даражада боғлашни ҳам вазифа қилиб қўяди.

Бу турдаги ишлар энди яратилаётганлиги учун унда камчиликларнинг бўлиши табиий. Мазкур иш юзасидан билдириладиган барча мулоҳазаларни муаллиф мамнуният билан қабул қилади.

МАТННИНГ ЛИСОНИЙ ТАҲЛИЛИ ҲАҚИДА

Матн — нутқ кўриниши бўлиб, вазифаси жиҳатидан тугал нутқий бутунликдир. Ҳар бир матн мураккаб тузилиш ва мазмун мундарижасига эга бўлиб, у оғзаки ҳамда ёзма ижод намунаси ҳисобланади.

Матнлар ўз тузилишига кўра гап, мураккаб синтактик бутунлик, хат боши, параграф, боб, бўлим ва қисмдан ташкил топади. Бу бирликлар матн ҳосил қилишда иштирок этади ва уни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар бир матн маълум бир мазмунни ташийти ва ўз хусусиятига кўра турли хил ахборотларни етказди. Ҳар хил ахборотларни етказишига кўра матнлар *бадий матн, публицистик матн, илмий матн, расмий матн* шаклида бўлади.

Тасвирийлик ва ҳиссийлик бадий матннинг асосий хусусиятларидандир. Чунки ёзувчи табиий ва ижтимоий борлиққа нисбатан эркин муносабатда бўлиб, шу борлиқнинг моҳиятини очиб кўрсатиш мақсадида турли-туман луғавий бирликлар, бадий образлар, адабий тилнинг тасвирий воситалари ва нозик қирраларидан тўлиқ фойдаланади.

Бадий матн эпик, лирик ва драматик турга кирувчи асарларда ўз аксини топади.

Публицистик матн кўпроқ матбуот соҳасига оид бўлиб, хабар, мақола, тақриз, репортаж, очерк ва фельетонларда намоён бўлади. Шундан репортаж, очерк ва фельетон ҳам бадий, ҳам публицистик хусусиятларни ўзида мужассамлаштириши билан бошқалардан ажралиб туради.

Публицистик матн ўзининг тил хусусиятлари билан ҳам бадий матндан фарқ қилади.

Илмий матн илмий ва илмий-оммабоп матнларга ажратилади.

Илмий матнда гап бўлаклари тартиби адабий тил қондасига қатъий амал қилган ҳолда қўлланади, лекин унда тил қурилиши мантиқий боғлиқлик ва изчиликнинг талаб этади.

Илмий матнда ҳар бир фан соҳасига оид атамаларнинг қўлланилиши характерли хусусият ҳисобланади. Масалан, тилшуносликка оид илмий ишларда лингвистикага хос атамалар кўплаб қўлланилади. Бундай ҳолатни бошқа соҳаларга тааллуқли ишларда ҳам яққол кўриш мумкин.

Илмий-оммабоп матнларда атамалар тизмасидан, илмий баёнчиликдан қочилади, баён этилаётган фикрнинг барчага баравар тушунилишини таъминлаш мақсадида тушунилиши қийин бўлган атамалар мураккаб тушунчалар ўрнига аниқ ва батафсил тасвирлардан фойдаланилади.

Расмий матнлар қуйидагилар: давлатларнинг дипломатик ноталари, ҳукумат қарорлари, кўрсатмалар, буйруқлар, шартномалар, расмий эълонлар, шунингдек, расмий иш қоғозлари: ариза, таржимаи ҳол, ишонч қоғози, тилхат, телеграмма, маълумотнома, тавсифнома, қарор, ҳисобот, хат, эълон кабилардир.

Шу матнларнинг табиати ва тараққиёти икки йўналишда — тарихий ва услубий йўналишда бир-бири билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Тарихий-услубий йўналишда фақат нутқ воситаларининг таркибигина эмас, балки уларнинг турли матн типларида ишлатилиш қонунияти ҳам ўрганилади.

Матнлар турли даврларда жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ҳар хил бўлиши мумкин.

Матнлар тарихан шаклланган адабий тилнинг турли кўринишлари бўлиб, улар фикрни ифода этиш жараёнида нутқ тузилишининг ўзига хослиги билан фарқланади.

Матнлар тараққиётини адабий жанрлар тараққиётидан ажратган ҳолда қарамаслик керак. Чунки нутқий воситалар таркиби ва уларни қўллаш меъёрлари асар жанри билан алоқадордир. Бадий матн жанрлар принципи асосида тавсиф қилинади ва улар асарнинг жанр хусусиятига кўра фарқланади. Масалан, адабиётнинг асосий жанрларидан бири бўлган публицистика публицистик услуб асосида тузилган матн билан иш кўради.

Ҳар бир матннинг тараққиёти ва унинг бошқа матнлардан фарқли томонларини аниқлаш учун даставвал адабий тилдаги мавжуд услуб турларини ва уларнинг вазифа доирасини белгилаш зарур бўлади.

Адабий тил тараққиётининг турли даврларида адабий услубларнинг қўлланиш мавқен ўзгариб боради.

Масалан, асримизнинг 20-йилларига қадар ўзбек адабиётида шеърӣ услуб биринчи ўринда бўлиб келган бўлса, ҳозирги кунда насрий услуб асосий ўринга қўтарилмоқда. Бу нарса матн тузилишида етакчи омилдир.

Матнлар учун умумий хусусиятлар нималар ва уларнинг бир-биридан фарқли томонлари нимада?

Умум қўллайдиган сўзлар турли матнларда турлича маънода келади. Масалан, «руҳ» сўзининг асосий ва умумий маъноси бор. Бадиий матнда кайфият (*Сафаров одамларнинг авзойига зеҳн солди: одамларнинг руҳи тетик*), бардамлик, тетиклик (*Отабек сунбул исли сочлардан руҳ олар, Қумуш гўё унинг бағрига сингиб кетган эди*) каби маъноларни билдирса, публицистик матнда эса бошқа маъно касб этади: *мақола руҳи, замон руҳи*, яъни *ғоявий йўналиш* маъносида келади. Илмий-фалсафий матнда руҳ сўзи юқори даражада уюшган материянинг маҳсули деб қаралувчи онг маъносини англатади: *Материя руҳнинг маҳсули эмас, балки руҳнинг ўзи материянинг олий маҳсулидир*. Идеалистик фалсафада киши ҳаётида у билан бирга, киши вафотидан кейин эса, тандан чиқиб, абадий яшайдиган ғайритабиий асос, арвоҳ маъносини ифодалайди.

Бундан ташқари, матнлар бир-биридан ўзига хос лексикаси ва фразеологияси билан ҳам фарқланади. Масалан, публицистик матнда *совуқ уруш, хотин-қизлар масаласи, Яқин Шарқ масаласи, мустақиллик шарофати* каби иборалар кўп ишлатилади. Булар типик публицистик фразеология бўлиб, ижтимоий-публицистик маънода қўлланилган.

Матнлар бир-биридан сўз ва атамашуносликдан фойдаланиш усуллари ва тузилиши жиҳатидан бадиий тўқима, ҳар хил гап қурилишларини ишлатиш билан фарқ қилади.

Нутқнинг ифода мақсадига ва мазмунига ҳамда экспрессивлигига кўра матнлар турли хил бўлади. Матнларнинг турли хил бўлиши унга таъсир қилувчи лексик воситаларга боғлиқдир. Улар *тантанали сўзлар, бетараф сўзлар, бетакаллуф сўзлар, қўпол сўзлардан* иборат бўлади. Биз бу сўзлар воситасида атрофимиздаги предметлар ва воқеа-ҳодисаларни, уларнинг хусусиятларини, белгиларини, ҳолатларини бутун нозиклиги, ўзига хослиги билан англаш учун матн тузамиз. Бунини мисоллар орқали қуйидагича кўрсатиш мумкин: *юз, бет,*

афт, башара, чеҳра, жамол, дийдор, ораз, узор, руҳсор. Бу сўзлардан *бет* сўзи қўлланиши билан юз сўзига жуда яқин бўлиб, юз нисбатан салбий оттенкага эга. *Афт* сўзи *бет* сўзига нисбатан салбий оттенкага эга. *Башара* сўзида салбий оттенка *афт* сўзидагига нисбатан ҳам кучли. *Чеҳра* ижобий оттенкага эга. *Жамол* сўзида ижобий оттенка *чеҳра* сўзидагига нисбатан ҳам кучли бўлиб, бу сўз асосан поэтик стилга хос¹.

Матнлар алоқаси, биринчи навбатда, назмий матнларга хос услубий воситаларнинг насрий матнларда қўлланишида кўринади. Айниқса, кейинги йилларда яратилган насрий асарларда назмий услубнинг таъсири (масалан, инверсия) аниқ кўринмоқда. Яна бунинг устига ҳозирги кундаги етакчи ёзувчиларимиз насрда ҳам, назмда ҳам, драматургияда ҳам қалам тебратмоқдалар.

Публицистик матн учун ижтимоий-публицистик лексика айнан хосдир. Бу лексика назмий асарда бошқача, насрий асарда бошқача жаранглайдн.

Бадиий матнда илмий атамалардан фойдаланиш ҳоллари ҳам мавжуд бўлади. Бу ўз навбатида матнларнинг ўзаро алоқасини таъминлайди. Масалан, А. Мухторнинг «Туғилиш» романи, П. Қодировнинг «Қадрим» асарида техникага доир атамалар кўп қўлланган.

Хуллас, матнда умумхалқ тилининг муҳим ютуқлари умумлашгандир. Ана шу хусусиятларни ҳисобга олиб матнни филологик йўналишда ўрганиш лозим бўлади.

Матн тилшунослик, адабиётшунослик, умуман филология фанининг текшириш объекти саналади. Бундан ташқари, ўқиш ва ўқитишни яхшилашда бошқа фанларга оид атамалар ўқувчи ва талабаларга лисоний таҳлил услуби асосида изоҳлаб тушунтирилса, яхши самара беради.

Бирор матн тилшунослик фани нуқтаи назаридан текширилар экан, бирор адабий тил категориялари—лексик, фонетик, морфологик ва синтактик бирликлардан қай даражада фойдаланганликлари нуқтаи назаридан ўрганилади.

Адабиётшунослик нуқтаи назаридан таҳлил этилганда эса шу матнга хос жанр хусусиятлар, шакл ва мазмун, сюжет ва композиция, услуб ва услубий восита-

¹ Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1974, 234-бет.

лардан фойдаланган ҳолда матнда давр руҳини образлар ва тил шакллари воситасида қандай акс этирилгани таҳлил қилинади.

МАТНШУНОСЛИҚ, ПАЛЕОГРАФИЯ ВА МАТН ТАҲЛИЛИ

Матн таҳлили матншунослик ва палеографик йўналишда ҳам олиб борилади.

Матншуносликда адабиёт ва фольклорга оид асарлар, тарихий ҳужжатлар матни танқидий ўрганилиб, матний тадқиқотлар олиб борилади ва шу асосда матннинг муаллиф қаламига мансуб варианти аниқлаб чиқилади. Шу жараёнда бирор тарихий асарнинг бир қанча вариантлари ўзаро қиёсланиб, шу асар матнига котиблар (китоб кўчирувчилар) ва ноширлар (китоб чиқарувчилар) томонидан киритилган қўшимчалар ва муаллиф қаламига мансуб бўлмаган тузатишлар, қўшимчалар аниқланиб, чиқариб ташланади ва шу тарзда асарнинг илмий-танқидий матни тузилади.

Палеографияда эса ёзув тарихи, унинг график шакллари тарихий тараққиёти, ҳарф, ёзув шакллари (тугун ёзуви, пўстин ёзуви, пиктография, логография, идеография, иероглифлар) тараққиёти тарихий-филологик асосда ўрганилади.

Палеография ўз навбатида эпиграфика (тош, ёғоч, сопол, металл кабиларда сақланган ёзувлар), сфрагистика (муҳрлардаги ёзувлар), нумизматика (тангаларга босилган ёзувлар) каби соҳаларига эга бўлиб, улар ҳам лисоний таҳлилнинг ўрганиш доирасига киради.

ТИЛ ИФОДА ВОСИТАЛАРИНИНГ МАТН ТУЗИЛИШИДАГИ АҲАМИЯТИ

Тилнинг ифода воситаларини, нутқни юзага келтирувчи сўз, сўз шакллари, сўз бирикмалари ва гап турлари матнни шакллантиришда асосий мезон саналади.

Сўз объектив борлиқдаги мавжудот, ҳодиса, тушунча, уларнинг белги хоссаларини англатувчи тил унсурлари, морфемалар ва бўғинлар йиғиндисидир. Ҳар қандай сўз товуш ва маъно томонига эга бўлиб, у бир ёки бир неча товуш йиғиндисидан иборат бўлади ва шу товушлар ёрдамида маълум шаклда талаффуз эти-

лади. Масалан, *Э. сизмидингиз?* мисоли икки сўздан ташкил топган: «Э» ундов сўзи бир говушдан, иккинчи «сизмидингиз» сўзи ўн говушдан тузилган.

Сўз кўриниши унинг муайян грамматик шакли бўлиб, унга бирор қўшимча қўшиш ёрдамида бошқа шаклдаги сўз ҳосил қилиш мумкин. *Иш, сув* сўзларига **-чи** аффикси қўшилса, янги маъноли лексик шакл юзага келади, шу сўзларга келишиқ қўшимчалари қўшилганда эса грамматик шакл юзага келади.

Сўз бирикмалари эса икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг семантик-грамматик бирикувидан юзага чиқади ва гап ҳосил қилиш учун хизмат қилади. Масалан, *Йигит сўл ёқдаги чойхонанинг каравотига ўтирди (Ойбек)*. Бу гапда учта сўз бирикмаси бўлиб, улар қуйидагича: *йигит ўтирди, сўл ёқдаги каравотига ўтирди, чойхонанинг каравотига ўтирди*.

Гаплар матн ҳосил қилишда фаол иштирок этади ва ифода мақсадига кўра тўрт хил тасниф қилинади:

- 1) дарак гаплар: *Акам келди. Уқиш бошланди.*
- 2) сўроқ гаплар: *Акам келди? Уқиш бошланди?*
- 3) ундов гаплар: *Акам келди! Уқиш бошланди!*
- 4) буйруқ гаплар: *Акам келсин. Уқишни бошла.*

Гапнинг бу турлари ўзаро оҳанг жиҳатидан фарқланади.

БАДИИЙ НУТҚНИНГ ТУРЛАРИ

Бадий нутқ матннинг мазмунини рўёбга чиқарувчи, моҳиятини тингловчига етказувчи воситадир.

Бадий нутқ ички ва ташқи, оғзаки ва ёзма, диалогик ва монологик нутқларга бўлинади.

Ички нутқнинг аҳамияти шундаки, у оғзаки ва ёзма нутқнинг асоси сифатида ўзига хос муҳим ўрин тутади ва баъзан у нофаол нутқ ҳам деб юритилади. Ички нутқнинг нофаоллиги шундаки, у ўз-ўзига қаратилган бўлади ва иккинчи кишининг қатнашиши шарт эмас. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасидаги Саиданинг Қаландаров билан бўлган тўқнашувидан кейинги ўй-хаёли, фикрий нутқи бунга далилдир. «...худди биров йўлини тўсгандай, бирдан тўхтади: «Хўш, нима гап ўзи,— деди ўзича,— нимага келаётибман, каравотга ўзимни ташлаб йиғлаганими? Кўз ёши ё кўнглидаги ғам-ғуссанинг дамими кесиш, ё бераҳмнинг раҳмини келтириш учун тўкилади, менинг кўнглимда қана-

қа ғусса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтирмоқчи-ман? Раис мени чертган бўлса, мендан шапалоқ егандай бўлди, мени енгмоқчи бўлиб ўзи енгилди. Унинг сўз тополмай қўл кўтаргани — кучи шляпага етгани шуни кўрсатмайдими?»

Ёки шу асардаги Қаландаровнинг Саида ҳақидаги ўзича қилган фикри ҳам нофаол нутққа яққол мисолдир: ... Қаландаров хийла вақтгача ухламай ўйлаб ётди: «Бу қиз кўнглида кек сақлайдиган, ундан ҳам ёмонроғи — шунақа ишлар қўлидан келадиган экан-да. Лекин, шунча ишни қилиб қўйиб станцияда тухумдан янги чиққан оппоқина, беозор жўжадай чурқуллаганига қойил қолиш керак. Ё алҳазар, жиндаккина жуссасига шунча айёрлик, шунча макр-хийла сифса-я. Бошқа ҳеч ишда бўлмаса ҳам айёрликда чиндан ҳам осмонни кўтаргулик чоғи бор-ку...».

Ташқи нутқ фаол фикрлаш ва мушоҳада этишни талаб этади. Нутқнинг бу тури оғзаки ва ёзма шаклларда амалга оширилади.

Товушли сўзлашув жараёни оғзаки нутқ бўлиб, у диалог ва монолог шаклида намоён бўлади.

Диалог. Бадий матнга хос нутқий шакллардан бўлган диалог нутқ тузилишининг асосий кўринишларидан бўлиб, ижтимоий нутқий алоқаларнинг табиий шаклларида ҳисобланади.

Диалогик нутқ бирдан ортиқ шахснинг эркин сўзлашуви жараёнига киради. Бунга мисол тариқасида Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Хисрав ва Фарҳод диалогини келтириш мумкин. Унда нутқий вазият динамик тарзда ривожланиб боради.

Деди: қайдин сен, эй мажнунни гумроҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.

Деди: недур сенга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.

Деди: бу ишқдин ўлмас касб рўзи,

Деди: касб ўлса басдур ишқ сўзи.

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона.

Деди: куймай киши топмас нишона...

Монолог. Бадий матннинг узвий қисмларидан бири бўлган монолог асар иштирокчисининг суҳбатдошига, ўзига, баъзан томошабинга қарата айтган сўзи, нутқи бўлиб, у кўпроқ драматик асарларда учрайди ва ички

ҳамда очик нутқ кўринишларига эга бўлади. Монологнинг бу икки кўринишини М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» драмасида кўплаб учратиш мумкин.

Шу асарнинг 3- парда 2- кўринишидаги Улуғбекнинг ўз-ўзига хаёлан айтган монологи ички нутқ намунаси-дир:

Улуғбек

(чуқур хаёлга ботиб)

*Кўп ғалати замонда яшар эканман.
Қалбимдаги ҳароратни инсонга бериб,
Эвазига олмоқдаман совуқ ғаразлар,
Мен отамга, жаннатмакон Шохрух Мирзога
Камарбаста ўғил бўлдим қирқ йил муттасил.
Аммо шуни ўғиллардан кўрмадим, ҳайҳот.
Абдулазиз фикри заиф, жисми ногирон.
Абдулатиф-жисман тетик, хулқи хатарли.
Бу-ку майли, Оналарнинг икром-иззатин—
Умр бўйи талқин этдим аҳли ватанга.
Ўз онамга эҳтиромим эвазига мен
Не эшитдим? Зугум билан таъна, аразлар,
Бу ҳам майли. Фирузанинг шаънига ғийбат.
Ёки унинг бирон айби бормикан бунда.
Ёки осмон китобини варақлаб очиб,
Сирларини ўрганмоқчи бўлганим учун
Фалак мендан қасос олиш пайига тушган.
Йўқ, тушмагин васвасага Мирзо Улуғбек.
Шубҳа—бошқа, дадил—бошқа, хулоса—бошқа.
Васвасалар шайтонга хос, умид — инсонга...*

Асарнинг 2- парда биринчи кўринишидаги Улуғбекнинг халойиққа қарата сўзлаган монологи очик нутқ ёки ташқи нутқ намунаси-дир:

Улуғбек

*Ассалом, эй Самарқанднинг вафодор халқи!
Сенга зафар ва осойиш келтирдим алъон.
Мамлакатнинг тепасига тушганда хатар,
Султонларнинг боши бундан оғрийди баттар.
Давлатимиз танасини ғажиб йиртмоқчи
Шақалларнинг галасини тўзғитиб келдик,
Бир қанчаси ҳалок бўлди, анчаси асир,
Ёғиларга минбаъд бўлур шу ибрат — таъзир,
Биз Сайхунда қайта тикдик тинчлик туғини.*

*Самарқанднинг таъзимида Тошкент бир уни,
Қисматларнинг энг оғири султон қисмати,
Элни боқиб, чўпон бўлмоқ унинг хизмати.
Салтанатда лозим эрур шундай бир усул:
Марғилонда товуқ йитса, шоҳ бўлсин мастул.*

РЕМАРКА ВА РЕПЛИКА

Ремарка драматик асарлар тилига хос бўлиб, муаллиф томонидан бериладиган изоҳлар саналади ва бу изоҳлар асарни саҳнага қўювчи режиссёрларга, актёрларга ва китобхонларга қаратилган бўлади.

Ремаркада муаллиф томонидан уч хил вазият акс эттирилади:

а) қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси, ёши, хулқи, касби,

б) ҳар бир кўринишда юз берувчи воқеа-ҳодисаларнинг амалга ошган даври, саҳна манзараси;

в) диалогик нутқ жараёнида қаҳрамонларнинг ўзини тутиши, нутқдан ташқари барча хатти-ҳаракатлар, сўзловчининг нутқи вақтидаги ҳолати ҳақида изоҳлар.

Қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси, ёши, хулқи, касбига оид муаллиф томонидан берилган ремарка:

Мирзаҳамдамбой. Урта бўйли, мошбиринч соқол, қизил юзли, ўртача кийинган, 55 ёшда, зўр давлатлик бўлса ҳам, илм-маърифатдан йироқ киши.

Абдиқодирбой. Мирзаҳамдамбойнинг ошнаси... узун бўйли, қорасоқол, расмий кийинган.

Маҳмудхон. Хипча бўйли, хушмўйлаб, соқолсиз, сочлик, кўзида ойнак бор, бутун оврупоча кийинган... Мирзаҳамдамбойнинг ёлғуз ўғли, 18 ёшдадур.

Марям хоним. ...Маҳмудхоннинг ҳақиқий ошиқидур. Ўзи ҳуснли, 17 ёшда бўлиб, бир фақиргина косибнинг қизи.

Эшон. Узун тўн ва катта саллали бир қишлоқ эшони.

Сора. Марямхоннинг онаси. 35 ёшда бўлиб, жоҳила бир хотундур (*Ҳамза.* «Заҳарли ҳаёт»).

Саҳна кўринишига оид ремаркалар қуйидагича: **Маҳмудхон** ҳужраси, оврупоча зийнатланган бир ҳужра бўлиб, бир тарафда — ишкоф ичида китоблар, хариталар, рамкада картиналар. Бир тарафда — темир кароват, бир тарафда — бир дона стол, уч-тўрт дона табуретка, бир деворий соат шаклида парда очилур (*Ҳамза.* «Заҳарли ҳаёт»).

Асар қаҳрамонларининг нутқ жараёнидаги хатти-ҳаракати, ўзини тутишига оид ремарка қуйидагича:

Эшон (ғазаб билан қўлидан ушлаб, тортиб). Кир яхшиликча!

Маряхоним (қўлин тишлаб ажратиб, итариб юбориб). Дод золимдан! (Қочар)

Эшон (бир йиқилиб туриб, орқасидан қичқириб). Тўхта, малъун, бадбахт, тўхта! (Қувиб чиқиб кетар.) (Ҳамза. «Заҳарли ҳаёт»)

Асардан келтирилган парчалардаги қавс ичида берилган «ғазаб билан қўлидан ушлаб, тортиб», «қўлин тишлаб ажратиб, итариб юбориб», «қочар», «бир йиқилиб туриб, орқасидан қичқириб», «қувиб чиқиб кетар» сўз ва сўз бирикмалари ремаркадир.

Реплика ҳам саҳна асарларида жуда кўп учрайдиган ҳолат бўлиб, шу асардаги бир қаҳрамоннинг ундаги бошқа бир қаҳрамон нутқига қисқа жавоби — луқма беришидир.

Бой. Жим бадбахт!

Холмат. Ёлғон гапирманг!

Қози. Ўзинг ёлғон гапирасан!

Холмат. Ғофирда гуноҳ йўқ!

Қодирқул. Жим бўл, ит!

Холмат. Жим бўлмайман! (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»)

ТАСВИРИЙ ВОСИТАЛАР БАДИИЙ МАТНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ АСОСИЙ ВОСИТА СИФАТИДА

Бадий матнда қўлланувчи барча сўзлар тасвирий воситалар деб юритилади. Ана шу сўзлар ёрдамида адиблар асар мазмуни ва ғоясини китобхонга етказдилар, уларда шу тасвирланаётган воқеа-ҳодисага шахсий муносабат уйғотадилар.

Бадий матни ҳосил қилувчи воситалар икки хил бўлади: 1) лексик воситалар, 2) экспрессив-стилистик воситалар.

Лексик воситалар

Лексик воситалар, яъни лексик қатламлар бадий матни ҳосил қилишда фаол иштирок этади. Улар бетараф сўзлар, архаизм, неологизм, диалектизм, варваризм, вульгаризм сингари сўзлардир.

Бетараф сўзлар ҳам тарихан, ҳам ҳозирги ўзбек ти-

лида бир хил истеъмолда бўлиб келаётган сўзлардир. Бундай сўзларнинг бетарафлик хусусияти аксарият ҳолатда матн ичида реаллашади. Масалан, «кўкрак» сўзи «кўкс», «сийна», «бағир», «оғуш», қучоқ», «қўйин» сўзларига нисбатан бетараф ҳисобланади. Чунки кейинги сўзлар поэтик нутққа хосдир:

*Тўлишарми ўлкада баҳор,
Қуёш кезар осмон кўксида.*

(Зулфия. «Ўғлим, сира бўлмайди уруш»)

Шеърдаги «кўксида» шакли ўрнида «кўкрагида» қўлланса, бўгин ва туроқнинг бузилишидан қатъи назар мисра мазмуни қуруқ баёнга айланиб қолади. «Сийна», «бағир» «оғуш», «қучоқ», «қўйин» сўзлари алмаштириб қўлланганда эса поэтик баён анча сақланади.

«Пахта», «қундуз» сўзлари алоҳида олинганда бетараф сўзлар ҳисобланади: *Пахта терилди. Қундуз номли ҳайвон сувда яшайди.* Аммо «Пахтадек оппоқ юзлар, қундуздек қора кўзлар» дейилганда, «пахта» ва «қундуз» сўзлари ўз бетарафлигини йўқотиб, образли тасвир касб этади.

Архаизм грекча сўз бўлиб, қадим, қадимги деган маъноларни билдиради. Улар ҳозирги умумхалқ тилида ишлатилмайдиган ва эскириб қолган сўз ҳамда иборалардир. *Қилич, дубулға, совут, сипар, қалқон, найза, камон, ҳоқон, подшо, амир, хон, бек, улус* каби қатор сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан архаик сўзлар саналади. Аммо бадий матнларда қаҳрамон тилини типиклаштириш, тасвирланаётган воқеа рўй берган жой ва тарихий воқеликка мос ифодадалар ишлатиш талаб этилганда адиблар архаик сўз ва ибораларга мурожаат этадилар: *Сафар амлоқдор билан сўзлашни туғатиб, мирзага қараб:*

— *Тарака хатини ўқиб буларга эшиттиринг, мирзам,— деди (Айний. «Қуллар»).*

Бу мисолда ёзувчи давр руҳини бўрттириш мақсадида «амлоқдор», «мирза», *тарака хати* сингари архаик сўзлар ва иборалардан унумли фойдаланган.

Неологизм грекча бўлиб, янги сўз деган маънони ифодалайди. Бундай сўзлар фан, маданият, техника, саноат, қишлоқ хўжалиги ва шу сингари соҳаларнинг тўхтовсиз ривожлана бориши натижасида вужудга келган турли-туман янги ибора ва тушунчаларни акс эттиради.

Бадий адабиётда неологизмлар ички ва ташқи омиллар ёрдамида юзага келади.

Ички омиллар сўзларни кўпроқ калькалаш (айнан таржима қилиш) ёрдамида вужудга келтирилади: *темир йўл* (железная дорога), *болалар боғчаси* (детский сад), *дам олиш уйи* (дом отдыха), *туғруқхона* (родильный дом), *қўшма мажлис* (объединенное собрание) кабилар.

Ташқи омиллар рус тили ва у орқали бошқа тиллардан кириб келган русча-байналмилал сўзлар воситасида юзага келади: *институт, студент* (лотинча), *аудитория, космос, космонавт, телефон, телеграф* (грекча), *самолёт, самовар, паровоз, пароход* (русча).

Бадий матнлар кўздан кечирилар экан, ўзбек тилида неологизмлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейин пайдо бўла бошлаганлигини кўрамиз. Муқимий ва Фурқат ижодида *печат, фабрикант, печ, контор, заколот, купес, зовут, шапка, гимназия, телеграм, виставка, газета, мошина, лампа, театр, закун, дума* каби русча-байналмилал сўзлар тез-тез учрайди:

*Совуқ қайда экан, ороми жон печ,
Дегайким баъзи нодонлар: ёмон печ.*

(Муқимий. «Таърифи печ»)

*Қилиб таклиф бир зоти кироми,
Кириб гимназия кўрдук тамоми...
Кириб алқисса ҳикматхона ичра,
Ҳама илмини кўрдук телегроми.*

(Фурқат. «Гимназия»)

Диалектизм грекча бўлиб, шевага хос сўз демакдир. Бундай сўзлар фонетик ва семантик жиҳатдан адабий тилдаги сўзлардан кескин фарқ қилади ва бадий матнда кўпроқ қаҳрамонлар характери очиқ бериш мақсадида қўлланади.

Матндаги диалектизмлар таҳлил қилинганда, унда диалектал сўзларнинг қўлланиши, муаллифнинг қаҳрамон нутқини типиклаштириш борасида шева материалларидан фойдаланиш маҳорати назарда тутилади.

Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида Сафар бўзчи образидаги соддалик, авомликни бўрттириб кўрсатиш мақсадида унинг нутқида диалектизмлардан унумли фойдаланган:

— Ашу ерга қоғонда чалғибсан, Самад,— деди Сафар бўзчи.

Бу мисолда «ана шу» олмоши «ашу» ва «қолган» сифатдоши «қоғон» шаклида қўлланган.

Яна асарда «билан» кўмакчиси «минан» шаклида ишлатилган:

— Замонанинг зайли минан. ...ўрдага киришиб қоғон-да...

— Чўзма кекирдагингни, буқоқ,— деди,— қани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен минан.

Бу ҳолат асарда барча ўринда изчил эмас.

Баъзан эса муаллиф нутқига хос бўлган матнларда ҳам диалектал сўзлар учраб туради. Бундай диалектал сўзларнинг ўқитувчи томонидан изоҳланиши талаб этилади.

Гафур Ғулومнинг «Кўкан» поэмасида муаллиф нутқига оид диалектизмлар кўпроқ учрайди:

*Майдон ш и ғ а кўтардилар, ўрта овлоқ,
Қора читдан адиб тутган қизил байроқ.
Хирмондаги м у ю м қарзга етмагуси,
Бу йилги қиш хархашасиз ўтмагуси.*

Бу мисралардаги «шиға» сўзи зич, лик тўла, ғуж-ғуж, «муюм» сўзи буюм маъноларида келган бўлса, шу асардан келтирилган қуйидаги байтда «же» сўзи ейиш, емоқ маъносида қўлланилган:

*Бир неча ой уннаб бўлган тракторчи,
Овқат-озиқ керакдан мўл: «сен же — мен же.»*

Шунингдек, мазкур асарда адабий тилдаги «қилибди», «олибди», «бўлибди» феъллари «қипти», «опти», «бўпти» шаклида ҳам қўлланган:

*Сўтак Кўкан ёшлигида билмай қувлик
Шариф бойга бориб қ и п т и бир жуфт қуллуқ...
Дўст-душмандан қарз кўтариб уч-тўрт*

*Ер пишитиб, марза о п т и сўтак деҳқон...
Кўкан ахир уч червонга б ў п т и рози.*

Шунингдек, баъзан бадий матнларда қаҳрамонлар характерини типиклаштириш мақсадида ушбу нутқидан бошқа тил унсурларини қўллаш ҳолатлари ҳам учраб туради.

Муқимийнинг «Московчи бей таърифидан» шеърисида тожикча ва русча сўзлар қўлланилган:

*Сароеки, ў бошадаш, зинҳор
Даронжо марав, мемури, эй табор...
Топиб мардикорини:— «Сейчас юринг,
Пажолиста,— дер эрди,— эмди туринг.*

Бундай ҳолатни кейинги давр адиблари ижодида ҳам учратиш мумкин. Бунга мисол сифатида Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романидаги Бектемир нутқини келтириш мумкин. Бектемир уруш бўлиб ўтган майдонда онасидан ажралган кичкина Зинага дейди:

— Қўрқма, папангга борамиз. Биламан, папанг яхши. У сенга қанд беради. Қанд, ах-ах, исладки...

Вульгаризм лотинча *дағал* деган маънодан олинган бўлиб, улар адабий тилда ишлатилмайдиган қўпол сўзлардир.

Бадий адабиётларда айрим қаҳрамонларнинг қўполлиги ва маданиятсизлигини бўрттириб кўрсатиш ва шу асосда қаҳрамон сажиясини китобхон кўз олдида яққол гавдалантириш мақсадида баъзан персонаж нутқида вульгар сўзлар ишлатилади:

Бой. *Бир минг етти юз сўм ҳам пул бўлдимиз? Узарсан. Узолмасанг, яна беш-ўн йил ишлаб берарсан. У эмас, бу эмас, хотинлик бўлиб қолганингга шукур қилсангчи, ба ч ч а ғ а р* (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»).

Еки:

Бой. *(Ғазаб билан кириб). Ҳой ит. Нечун шариятпаноҳларни ҳақорат қилдинг* (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»).

Уйғун «Назир отанинг ғазаби» шеърида пахта учун жон койитувчи, кекса бўлса-да юрагида ғайрати жўш урувчи Назир ота нутқида бемаҳал ёмғир келтирган булутга нисбатан ҳам вульгар сўз қўлланган:

«Тавба...

Бу л а ѓ н а т и, асти нима қилади?

Қани энди... бўға бошласам.

Иложи бўлса-ю л а ѓ н а т и н и

Тилка-тилка қилиб ташласам...»

Мирзакаримбойнинг Йўлчига қарата айтган гапида ҳам вульгар сўз ишлатилган:

— *Сенга бу тилни қайси қиз талоқ берди* (Ойбек. «Қутлуғ қон»).

Услубий воситалар

Услубий воситалар ёки қатламлар ҳам бадий матн-

ларда тасвирий воситаларни юзага чиқаришда фаол қўлланади. Унинг бадий матнларда ишлатилиши доираси бўлиб, бадий нутқда воқеа-ҳодисаларни образли тасвирлаш, нутқ ифодалилигини ошириш, бирор нарсанинг характери, хусусияти ва кўринишини қисқа ҳамда образли ифодалаш учун фойдаланилади.

Тилнинг бундай тасвирий воситалари бадий матнларда икки хил троплар (кўчим) ва фигуралар шаклида учрайди.

Троплар

Ўзбек тилида троплар турли-туман кўринишларга-эга бўлиб, уларда бир нарса белгиси иккинчи нарсага кўчирилади, ўхшатилади. «Адабий асарнинг бадий қимматини, ифодалилигини, экспрессивликни кучайтириш учун бир нарсанинг номини, белгисини иккинчисига кўчириш ёки сўзларни шу мақсадда, умуман, кўчма маънода ишлатишга троплар дейилади»¹.

Бадий матнга янги маъно оттенкали бирикмалар, янги маъно жилолари берувчи тропларнинг турлари қуйидагича:

Метафора — грекча бўлиб, *кўчим*, *истиора* деган маънони англатади. Метафора қўллаш — сўзлаш, асл маъносини кўчириб, нутққа образлилик, эмоция бериш, нарса ва ҳоказолар ўртасидаги умумий ўхшашликка асосланиб, бирини иккинчисига қиёслаш демакдир:

Бой. ...*Ҳе, аттанг! Гулни гулга қўймай, гулни сассиқ алафга қўшиб қўйибман. Ҳа, пишмаган хом калла! (Пешонасига уруб) Бу нозанин увол. Чўриликка эмас, бекаликка арзийди-я (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»).*

Солиҳбой нутқидаги биринчи ва учинчи «гул» сўзларидан Жамила тушунилса, иккинчи «гул» сўзи орқали бойнинг ўзига ишора қилиняпти ва «сассиқ алаф» ибораси орқали эса Ғофур назарда тугиляпти.

Қуйидаги келтирилладиган Қоратой нутқидаги «қизилгул», «оқ гул» иборасидан Гулнор билан Йўлчи тушунилса, «чақир тиканак» бирикмасидан Мирзакаримбой англашилади:— *Сен, оти нима, Гулнорни севасан-а? У ҳам севади. Шундайми?— Мисоли Тоҳир-Зухра... Қарабсанки, қизил гул билан оқ гул ўртасидан*

¹ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. «Фан» нашриёти. Тошкент, 1977, 13-бет.

чақир тиканак ўсиб чиқяпти. Тушуниб олавер ўзинг! ... (Ойбек. «Қутлуғ қон»)

Бадий матнларда инсонлар ва уларнинг характери ҳайвонлар, паррандалар, жониворлар, ҳашаротлар, дарахтлар, ўсимликлар, шунингдек табиий ресурсларга қиёс этилади ва натижада нутққа образлилик, эмоция киритилади:

Нарса номларидан ташкил топган метафоралар: Бизлар юртнинг, тиканими? (Ойбек. «Қутлуғ қон — Қори амаки, бу панжамии, паншаха?» (Айний. «Судхўрнинг ўлими»)

Аввалги мисолда сўзловчи ўзини тиканга ўхшатса, кейингисида Қори Ишқамбанинг панжаси паншахага қиёсланапти.

«Латта» сўзи бўшанг, ҳеч бир ишни эплай олмайди-ган кишиларга нисбатан қўлланилади. Қуйида Қўчқор нутқида қўлланган бу сўз Акмалнинг бўшанглигига ишорадир:

— *Нима бўлди, гаплашдингми Гулчеҳра билан?*

— *Қанақа гаплашаман?— деди Акмал.— Атрофида парвона бўп қолди-ю аканг Ёдгорбек.*

— *Э-э, латта — деди Қўчқор (О. Ёқубов. «Эр бошига иш тушса»)*

*Зулмат чачвонига бегона кўзим,
Олдида сен очдинг ёш, ёруғ дунё.*

(Зулфия. «Юртимни куйлайман»)

Бу байтдаги «зулмат чачвони» иборасидан хотин-қизларни абадий қоронғилик асоратида сақлаган паранжи тушунилади.

«Хасу хашак» сўзи кўчма маъно касб этганда хоксорлик, бечораҳоллик, ғариблик каби маъноларни билдириб келади:

*Балли, Ҳазрат. Кўп йил бўлди, сиз эслайсиз-а!
Биздек хасу хашакларни ёдда тутасиз.*

(Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»)

«Кесак» қотиб туришлик, қимирламаслик маъносини ифодалайди: — *Ермат, одаммисан, отамисан!— деб бақирди элликбоши,— ўл, кесак! Елканга орт қизингни... (Ойбек. «Қутлуғ қон»)*

Ҳайвон номларидан ташкил топган метафоралар: «Чўчқа» сўзи ўзбек тилида салбий маънода қўлланади. Шунга кўра Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романи-

да маҳаллий феодаллар, амалдорлар чўчқага ўхшатилади. Чунки ёввойи чўчқалар экинзорларни пайхон қилиш ва тумшуқлари билан ковлаб ташлаш хусусиятига эга: *..Булар ёввойи чўчқалар,— деди бир деҳқон,— ҳар бир нарсани ейдилар, бунинг устига босган ерларини абгор қилиб, бузиб ташлайдилар.*

«От» сўзи бетараф характерга эга. Унинг ижобий ва салбий маъно касб этиши матида ойдинлашади. Қуйида ранс Қаландаровнинг ташқи қиёфаси «пачоқ от» (ориқ, қирчанғи, суст юрувчи от)га қиёсланса, унинг ички характери «улоқчи от» (чопқир, асов от)га ўхшатилади. Қаландаров нутқида эътибор қилинг: *Сиз болалик қилиб бунақа хом хаёлларга бориб юрманг. Мен ўзим аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ от кўринсам ҳам, унча-мунча чавондоз минолмайдиган улоқчи отман. Унча-мунча одамни ерга чалпак қиламан (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).*

Эшак фаросатсизлик; ваҳший ҳайвонлардан шер, арслон кучлилиқ; ит қопоғонлик; кўппак хушомадгўй, лаганбардорлик; тулки айёрлик рамзи ҳисобланади ва уларнинг атамалари ҳам бадиний адабиётда кўпинча салбий маъно касб этиб, золим бойлар ва уларнинг малайлари характерини очишда фаол иштирок этади: *— Мени қари эшак фаҳмладингми? Шер бўлсанг, кучингни кўрсат (Ойбек. «Қутлуғ қон»).*

Холмат. *Аяжон, ҳозир у ит билан тенг бўлиш қийин! Қаранг, еб ташлайман, деяпти! (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»)*

...Жумабой бақирган кишини мўлжалга олиб ўқ узди.— Мана сенга бўлисинг кўппағи! (Х. Тўхтабоев «Қасоскорнинг олтин боши»)

*Қарға тулкини ўлук гумон айлаб,
Қўнди бошининг устига пойлаб.
Чўқимоқчи бўлиб энди кўзини,
Ҳийлагар тулки тишлади ўзини.*

(Авлоний. «Тулки ила Қарға»)

*Қани жангга, жангга чиқинг арслонлар,
Жангга чиқинг, эй азиз қаҳрамонлар.*

(Ҳамид Олимжон. «Муқанна»)

«Лайча» сўзи хушомадгўй, искович, бўлар-бўлмасга акилловчи тушунчани билдиради. Бу ибора «Қутлуғ қон»даги Ёрмат образига нисбатан қўлланган: *Хўжа-*

ийнинг лайчаси-ку, бурнини бир қарич кўтарганига ҳайронмиз (Ойбек. «Қутлуқ қон»).

Парранда номларидан ташкил топган метафоралар экспрессив маъно ифодалашда бадиий матнларда унумли қўлланади.

Синчалак қуши кичиклиги билан, хўроз эса қичқириши ва даканглиги билан машҳур. Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасидаги Саида образи жуссасининг кичиклиги билан синчалакка, Қаландаров эса бақироқлиги, ўзига бино қўйганлиги билан хўрозга нисбат берилади. Қуйида Қаландаров ва Саида диалогига эътибор қилинг:

— ... Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса, ушлаб қоламан», деб оёғини кўтариб ётар экан.

— Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака,— деди,— хўроз ҳам «мен қичқирмасам, тонг отмайди» деб ўйлар экан! (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

«Курк товуқ» ибораси бир жойдан қимирламаслик, ҳеч жойга чиқмасдан бир жойда тураверишлик каби маъноларни билдиради. Бу Ҳайдар ота нутқида учрайди: Мен бекорчи такасалтангни сўк. Сўк, мени, курк товуқ дегин (Абдулла Қаҳҳор. «Асрорбобо»).

Кекса товуқ ибораси иш ҳақини талаб қилган Йўлчи нутқида хасис ва зolim Мирзакаримбойга нисбатан ишлатилади: Бундан кўра гўнг титганинг яхши эмасми, кекса товуқ» (Ойбек. «Қутлуғ қон»).

Ёрмат нутқидаги «макиён» сўзи қизининг кекса Мирзакаримбойга берилишини эшитиб жаврашга тушган Гулсумбибига қаратилган:— Етмиш яшар чолга ёлғиз қизимни бермоқчи бўлдингизми? Ота бўлмай кетинг, бе-маъни!..

— Сўзга қулоқ сол, шаллақи макиён!— Ёрмат кўзларини найзадай қадади.— Етмишда эмас, олтмиш бешда. Қарими? (Ойбек. «Қутлуғ қон»)

Тўти ўргатилган сўз ёки нутқни айнан, ҳеч ўзгаришсиз такрорловчи қуш сифатида гавдаланади:— Ҳм, сен тўтисан, тўти, деди дадам,— Сен нима ўргатса, шуни такрорлайсан-у, лекин маъносига тушунмайсан! (Айний. «Эски мактаб»)

Қушча, жўжа сўзлари «Қуёш қораймас» романида ижобий маънода қўлланиб, жанг майдонидан топилган Зинага нисбатан ишлатилган:

Зина:— Нон бер. Егим келяпти.

Бектемирнинг юраги эзилиб кетди. Бу қушча шу топ-да ундан жон сўраса балки аямасди. Лекин нон қани? (Ойбек. «Қуёш қораймас»)

Тўппончали аёл... семиз ёш қизга буюрди: Бу жўжани олиб бор, каша бер, лекин озгина. Иссиқ сув билан чўмилтир, кийимларига қара. Кейин ухлат (Ойбек. «Қуёш қораймас»).

Жонивор ва ҳашарот номларидан ташкил топган метафоралар ҳам кўпинча бадий матнларда салбий маъно касб этади.

Илон, чаён сўзлари чақиш, заҳар солиш, калтакесак, эчкиэмар сўзлари эса ранги совуқлик тимсоли сифатида бадий адабиётда кўчма маънода учрайди.

Салтанат ...Ҳе, турқинг қурсин, калтакесакка ўхшамай!

Аломат. ...Нима дединг? ...Ҳа, оғзигинангдан қонинг келсин, сен эчкиэмарларнинг? (Ш. Бошбеков. «Темир хотин»)

Жамила. Йўқол ҳаммаларинг. Йўқол, номус, юрак ўғрилари, кўзимдан йўқол. Қассоблар, бағри қора калтакесаклар, илонлар, чаёнлар (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»).

Мирзакаримбой ва Салимбойваччаларнинг характерларини очишда ҳам «илон» ва «чаён» сўзларидан фойдаланилган: Илондай чаён туғилганда (Ойбек. «Қутлуғ қон»).

Чигиртка экин кушандаси, очарчилик ва қаҳатчилик тимсолидир. Бу сўз «Қуллар» романида меҳнаткаш деҳқонлар тилидан уларнинг буғдойзорларини отларига егизиб, найҳон қилиб ўлчаб юрган амалдорлар, амин, оқсоқолларга нисбатан айтилган:

— Ҳақиқатан чигиртка,— деди Ҳайдар.

— Чигиртка булардан минг марта аъло,— деди бир деҳқон,— чигиртка тўйганича ейди, аммо ҳосилни синдириб, ер билан яксон қилиб ташламайди (Айний. «Қуллар»).

Табиий омиллардан бўлган сув ҳам кўчма маънода қўлланиши мумкин. Қаландаров табиатидаги жиззакилик, танқидга чидамаслик, манманлик, қўрслик, жаҳлдорлик ва бирдан жаҳлдан тушишлик хусусияти райком секретари Носиров нутқи орқали тошқин сувга ўхшатилади: Менинг билишимча, Қаландаров тошқин сув, тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин. Қаландаровнинг бутун кучини, ғайратини, қобилия-

тини «юрғизишга» буриш учун унинг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Метонимия грекча бўлиб, бошқача ном бериш деган маънони билдиради ва ташқи кўриниши ёки ички хусусиятлари билан бир-бирига алоқаси бўлса-да, лекин бир-бирига ўхшамаган нарсалар белгилари чоғиштирилади.

Метонимия мумтоз адабиётда мажоз номи билан юритилади ва икки тушунча ўртасидаги яқинликка асосланган кўчма ифодани англатади.

*Тонг отар чоғида жуда соғиниб,
Бедил ўқир эдим чиқди офтоб.*

(*Фафур Фулом. «Соғиниш»*)

Раъно Анварга хат ёзиб юборади ва «гапнинг қолганини Фузулийдан ўқирсиз»—дейди (А. Қодирий. «Меҳробдан чаён»).

Келтирилган биринчи мисолдаги «Бедил» сўздан форс-тожик шоири Мирза Бедил тушунилса, кейингисидаги «Фузулий» сўздан озарбайжон шоири Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий англашилади:

*Аммо шояд Самарқандни мен кўрмасам-да,
Самарқанднинг шаҳри мени албатта кўрар.*

(*Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»*)

Ўз ўғлини наҳот четда қўйса Самарқанд?

(*Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»*)

Авалги байтдаги «шаҳар» кейинги мисолдаги «Самарқанд» сўзлари халқ, аҳоли маъносида қўлланган бўлса, кейинги байтлардаги «низом», «қўшн», «қасри султон», давлатхоналик», «мадрасалар», «сипоҳлар» сўзларидан амалдор кишилар, аскарлар, сарой аҳли, мадрасанинг мударрис ва талабалари, пиёда аскарлар тушунилади:

*Хўш, хирожлар, даромадлар қисқариб кетса,
Низом, қўшин, қасри султон, давлатхоналик,
Мадрасалар, сипоҳийлар қандай яшайди?*

(*Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»*)

...раис «Победа»нинг олдига ўзи ўтириб, Умида, Исмоилжон ва Озодани орқасига таклиф қилди (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Бунда «Победа» сўзидаги аниқланмиш туширилган бўлиб, «Победа» машинаси тушунчаси ўрнида қўллан-япти.

Баъзан жонли нутқда қўлланувчи «зал жонланди» (асли залдаги одамлар жонланди), «Пахтакор» ютди» («Пахтакор» жамоаси аъзолари ютди), «Жаҳон қўзғалди» (жаҳон халқлари қўзғалди) каби иборалар ҳам метонимия бўлиб келади.

Келтириладиган мисолдаги «Болалар уйи паноҳ берди» бирикмаси, «Болалар уйи тарбиячилари паноҳ берди» маъносида келмоқда:

*Дедим: «Дадажон!»
Мана йиллар ўтди,
Болалар уйи
Паноҳ берди менга,
Берди тарбия.*

(Э. Воҳидов. «Палаткада ёзилган дoston»)

Синекдоха грекча бўлиб, мажознинг бир тури саналади. Унда бир бутун нарса, ҳодиса ва инсон ҳақида унинг узвий бир қисми, бўлаги ҳақида фикр юритилди ёки бошқача қилиб айтганда, бутун ўрнида қисм ёки қисм ўрнида бутуннинг қўлланишидир.

Ўзбек тилида аксарият ҳолатда бирлик кўплик ўрнида ёки қисм бутун ўрнида келади.

Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» қасидаси бир кишига эмас, балки бутун ўзбек халқига, ўзбекларга қаратилгандир:

*Ўзбегим деб кенг жаҳонга
Не учун мадҳ этмайин!
Ўзлигим билмоққа даврим
Берди имкон, ўзбегим.
Мен буюк юрт ўғлидурман,
Мен башар фарзандиман,
Лекин аввал сенга бўлсам
Содиқ ўғлон, ўзбегим.*

Саида унинг юзига тик қаради.

— Шовқин солманг, атрофда одам бор (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Аскар ўз ерини севди. «Табаррук» дейдилар ўзбеклар (Ойбек. «Қуёш қораймас»).

Бу мисоллардаги «одам», «аскар» сўзлари одамлар, аскарлар маъносини берапти.

Ҳамзанинг «Ишчилар, уйғон» шеъридаги шоирнинг «сен»и ҳам умумга қаратилган бўлиб, синекдоханинг бир кўринишидир:

*Неча асрлар ухладинг ётиб,
Кумушдек танинг балчиққа ботиб.
Бир парча куйган қора нон учун
Ёшлик чоғингдан ўз кучинг сотиб...*

Эпитет грекча бўлиб, изоҳловчи демакдир. У ўзбек тилида сифатлаш ҳам деб юритилади.

Эпитет поэтик аниқловчи бўлиб, нарса, ҳодиса ёки тушунчанинг бирор хусусияти, белгисини алоҳида баҳорлаб кўрсатиш учун ўшандай сўзлар олдидан қўшимча тарзда келтириладиган сўзидир.

*Кўсақларнинг очилишида
Сенинг кумуш табассуминг бор.*

(Уйғун. «Колхозчи қизга»)

*Кумуш қишдан, зумрад баҳордан
Қолишмайди кузнинг зийнати.*

(Уйғун. «Куз қўшиқлари»)

Бу байтлардаги «кумуш», «зумрад» сўзлари ўзидан кейин келаётган сўзларга нисбатан эпитет вазифасини бажаряпти.

*Бугун эрта туриб тонгни кўрдим.
Оқ шоҳи рўмоли бошида.
Уфқ кийинтириб, гўзал фалак,
Сочини тарайди қошида...*

(Уйғун. «Тонг»)

Бу мисолда «оқ» сўзи «шоҳи» сўзига нисбатан сифатлаш бўлиб келмоқда. Кейинги мисралардаги «бахмал» сўзи «гилам»га, «алвон» сўзи «поёндоз»га, «бинафша» сўзи «баҳор»га нисбатан эпитетдир.

*Бунда гулнинг энг асллари,
Бахмал гилам, алвон поёндоз
Табиатнинг бор фасллари:
Баҳор ва ёз қаршимда пешвоз...
Чўққиларда оташ саратон,
Ёнбағирлар бинафша баҳор.*

(Ҳамид Олимжон. «Чимён эсдаликлари»)

Баъзан сифатлашлар уюшиб келиши мумкин:

Бўла,

юмшоқ,

семиз,

сероб

сийналарида

Янги давр юрагининг

ўти кўкарган.

(Ҳамид Олимжон. «Бахтлар водийси»)

Ўхшатиш усули нарса, воқеа, ҳодиса, тушунчани иккинчи бир шу хилдаги умумийликка эга бўлган нарса, воқеа, ҳодиса ва тушунчага қиёслаш, ўхшатма қилиш ёрдамида иш кўради. У мумтоз адабиётда ташбеҳ деб юритилган.

Ўхшатиш уч унсур иштирокида юзага келади: а) ўхшатиш асоси; б) ўхшатиш воситаси; в) ўхшатиш воситаси.

Дедиким, ишқиға кўнглунг ўрундур?

Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.

1658

(Навоий. «Фарҳод ва Ширин»)

Бу байтда ўхшатиш тушунча «ишқ», ўхшатиш асоси «жон», ўхшатиш воситаси «дек» қўшимчасидир.

*Шу сабаб эркпарвар башар тонгида,
Қуёшдай порлайди шуҳратинг сенинг.*

1795

(Зулфия. «Юртимни куйлайман»)

Мазкур шеърда ўхшатиш тушунча «шуҳрат», ўхшатиш асоси «қуёш», ўхшатиш воситаси «дай» қўшимчасидир.

Қуйидаги мисолда ўхшатиш тушунчалар «шаҳр», «ташқари» ўхшатиш асоси «дўзах», «равзаи ризвон», ўхшатиш воситаси «киби», «чун» сўзларидир:

Шаҳр чу дўзах киби зиндон эди,

Ташқари чун равзаи ризвон эди.

(«Юсуфу Зулайҳо»)

Ўхшатишни ҳосил қилувчи воситалар икки хил бўлади: а) лексик воситалар, б) грамматик воситалар.

Лексик воситалар қуйидаги сўзлар ёрдамида ҳосил қилинади:

1) «янглиғ» ёрдамида:

*Қуёш янглиғ бұллуб кундуз қарининг,
Бұллуб тун соя янглиғ ҳамнишининг.*

(Навоий. «Фарҳод ва Ширин»)

2) «каби ёрдамида: *Пастда сув тун каби ваҳм, қо-
ра бир сукунат билан оқарди* (Ойбек. «Қуёш қорай-
мас»). *Кўза, қумғон каби сув идишлари, сават ва қути
каби мева териш идишлари тайёрланди* (Айний. «Қул-
лар»).

«Каби» кўмакчиси мумтоз адабиётда «киби» шакли-
да қўлланган:

280

*Ким ғофил улус киби чекиб ўқ,
Ваҳш этидин ўзни истамак тўқ.*

(Навоий. «Лайли ва Мажнун»)

3) «сингари» ёрдамида:

Айтинг,

нега менинг онам

туғмадикан илгари,

Миллион-миллион

партизанлар-кўнгиллилар сингари?

(Ғафур Ғулом. «Яловбардорликка»)

4) «қадар» ёрдамида:

*Қанча маъсум бўлсанг, қанча вафодор,
«Қордай оқ бўлсанг-у муз қадар тоза»,
Ҳеч замон кор этмас, шум фалак бадкор;
Ўқилур севгинга қора жаноза.*

(Ҳамид Олимжон. «Офелиянинг ўлими»)

5) «мисол», «мисоллик» ёрдамида:

*Коинот қуёшга бош чўзган мисол,
Барча ирмоқ кирди буюк пойтахтга.*

(Зулфия. «Юртимни куйлайман»)

*Баҳор мисоллигим, гўзал Ватаним,
Гулшаним, гулзорим, боғим, чаманим.*

(Уйғун. «Ватан ҳақида қўшиқ»)

6) «ўхшаган», «ўхшаш», «ўхшар», «ўхшатиб», «ўх-
шаб», «ўхшайди» ёрдамида: «*Бўстонга ўхшаган кол-
хозлардан ўнтасини битта синчалогингиз билан кўтара-
сиз* (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Оҳ, отинг ҳам ўзингга ўхшаши чиройли экан... (Қодирий. «Меҳробдан чаён»).

Далили равшан ушбударки, дермиз:
Ҳукумат қушга ўхшар, илм доми.

(Фурқат. «Гимназия»)

.... унинг эри, жувоз кундага ўхшаб йилтирамай ўлгур, Исмат почтачи велосипедда хат, газета ташийдди (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»). Ие, колхозимизга келган бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам, иши каттага ўхшайди-ку (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

7) «деб», «равишли». «Бўлиб», «масоба», «шекиллик» сўзлари ҳам маълум даражада ўхшатишни юзага келтиришда иштирок этади:

Олма деб отган отам,
Беҳи деб сотган отам.

(Халқ қўшиғи)

Кишига кулиб қараганда қизил олма остларида икки зимма равишлик шакл ҳосил бўлар.. эди (Қодирий. «Меҳробдан чаён»).

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолган, имом бўлса, гўё ҳужум қилмоқчидек Самад буқоқни итарар эди (Қодирий. «Меҳробдан чаён»).

Бўлак одам миниб олтун ароба,
Бўлур афти Суворовга масоба.

(Фурқат. «Суворов ҳақида»)

Маҳкам белига суқилган қаламдош шекиллик чўпни очиб, унинг ичидаги ўроғлиқ бир хатни олиб карвонбошига... берди (Айний. «Қуллар»).

8) «худди», «гўё» сўзлари ўхшатиш асоси бўлиб келган сўздан олдин келади:

Қашқа тоғнинг ярқирар қори,
Ён бағирда худди чумоли,—
Ўрмалайман ва борган сари
Очилади бу ҳолнинг фоли...

(Ҳамид Олимжон. «Чимён эсдаликлари»)

Лекин бизнинг йигитларда тўхташ йўқ,
Ҳаммаси ҳам отилади гўё ўқ.

(Ҳамид Олимжон. «Муқанна»)

Бу ўхшатиш воситалари -дек, -дай қўшимчалари би-

лан оралиқ ҳолатда ҳам қўлланади: *У х у д д и отасидек ишлади* (Айний. «Қуллар»). ... югурганича келиб хужрасининг эшигига калит солмоқчи бўлганида, *х у д д и биров йўлини тўсганидай*, бирдан тўхтади (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»). Гўдакка нима деб жавоб беришни билмай, *х у д д и айбдорлардек* бошини қуйи солди (Ойбек. «Қуёш қораймас»). Ёрмат теваракка секин қаради. *Йўлини кўриб, ...қўлини... силкиди. Гўё «Ҳамма нарса битди!» дегандай...* (Ойбек. «Қутлуғ қон»).

9) «монанди», «расми» сўзлари ҳам ўхшатиш асосини кўрсатувчи сўзлардан олдин келади:

*Бориб деҳқончиликни қилди анда,
Тириклик айлади монанди банда.*

(Фурқат. «Суворов ҳақида»).

*Юрар эрди бўлуб бир расми одам,
Ушал қишлоқ халқи бирла боҳам.*

(Фурқат. «Суворов ҳақида»)

10) «ўйла», «бўйла» сўзлари ҳам мумтоз адабиётда, айниқса, Алишер Навоий асарларида ўхшатиш воситаси вазифасини бажариб, «ундай» ва «бундай» сўзларини билдирган маънони ифодалаб келади:

*Чу ул қилди булутдек тоғ уза майл,
Ариғидин сув етишти ўйла ким сайл.*

(Навоий. «Фарҳод ва Ширин»)

*Чун хайлиға қилди бўйла аҳком,
Тушти, доғи қўйди ул тараф гом.*

(Навоий. «Лайли ва Мажнун»)

Грамматик воситалар махсус қўшимчалар ёрдамида юзага келади:

1) **-дек, -дай, -дақа, -дак** қўшимчалари ёрдамида:

*Дедиким, ишқиға кўнглунг ўрундур?
Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.*

(Навоий. «Фарҳод ва Ширин»)

*Минди ёғоч устиға Нажжордек,
Косиби пуркардаи пуркордек.*

(Гулханий. «Зарбулмасал»)

Сиздай раҳбар бўлган жойда биздака одамларни ҳисобдан чиқариб ташласа ҳам бўлади (Абдулла Қаҳ-

ҳор. «Синчалак»). *Е алҳазар, жиндаккина жуссасига шунча айёрлик, шунча макр-ҳийла сифса-я* (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

2) **-ча, -часига, -ларча** қўшимчалари ёрдамида: *Анвар Рағнонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиқ берилган эди* (Қодирий. «Меҳробдан чаён»). *Нигор ойимнинг қозони йўқча, елча гўшти фақат палов шарофати билан кўрар эди* (Қодирий. «Меҳробдан чаён»). *Бектемир чувалган пайтавасини ечиб, болдирларини ишқалаб, қайтадан аскарчасига ихчам ўради.* (Ойбек. «Қуёш қораймас»). *Гулчеҳра эркакларча ишламоқда эди* (Айний. «Қуллар»).

3) **-она** қўшимчаси ёрдамида: *Абдуллатиф унинг ғойиб бўлганини айтади, маккорона таассуф билдиради* (Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»).

4) **-симон** қўшимчаси ёрдамида:

*Автоматлар бош узра
Кўтарилди туғсимон.*

(Э. Воҳидов. «Нидо»)

Самонинг булутлари сийрак, зангори симон сахнида ҳали тўлишмаган қандайдир бешакл ой хира, рангсиз йилтирарди. (Ойбек. «Қуёш қораймас»)

5) **-намо** қўшимчаси ёрдамида:

*Бирлари мўлтони намо, ҳийлагар,
Бирларидир кундапиху гавдахар.*

(Муқимий. «Танобчилар»)

6) **-паймо** аффиксоиди орқали:

*Дақойиқ арсаида барқ паймо,
Борисин тавсани фикри хироми.*

(Фурқат. «Гимназия»)

Киноя кесатиш, зимдан кулиш деган сўздан олинган бўлиб, у ирония деб ҳам юритилади. Бадиий адабиётда ва, айниқса, жонли сўзлашув нутқида кенг қўлланувчи ирония четдан қараганда жиддий, аслида эса масхараомуз, яъни зимдан кулиш билан кесатиб, пичинг қилиб гапириш демакдир. Бундай пичинг, киноя, қочирриқ ва қонқув маъноли гап Ғофир қози, имом ва элликбошиларга қарата айтган нутқида яққол кўринади:

Ғофир. (Заҳарханда қилиб.) Қози почча, саруполар муборак.

Қози. Қуллуқ, ўғлим, қуллуқ.

Ғофир. (Қозига.) Лекин бой бу чопонни катта отаси ўлганда тобутига ёпган эди, энди сизнинг устингизга ёпибди-да.

Қози. (Асабий.). Нималар дейди беадаб.

Ғофир. Сарупо қуллуқ бўлсин, домла имом!

Имом. (Унғайсизланиб). Қуллуқ, қуллуқ. Ғофиржон.

Ғофир. Эллиқбоши, паранжингиз муборак.

Ҳасан. Паранжи эмас, чопон бу, жинни бўлганми?

Ғофир. Ахир, даллол деганда паранжи бўлади-да, чопонни йигит киши кияди. (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»).

Киноя бойнинг катта хотини Хонзоданинг хизматкори Холмат билан хуфия учрашувларига Ғофир томонидан бойга айтилган гапда ҳам сезилади.

Ғофир. Ҳа-ҳа, бой. Аввал уйдагиларнинг ҳисобини қилинг. Нима қиласиз савдо-сотикни кўпайтириб.

Бой. Бу нима деганинг, таги паст.

Ғофир. Бой, бозорингиз ҳали ҳам чаққон. Янги мол олсангиз харидорлар оёғингизнинг остидан чиқадию, ўзингиз икки қўлингизни яна бурнингизга тиқиб қолаверасиз. Ахир бой, қачонгача хотин олиб, хотин сотасиз? Қачонгача қўшмачилик қиласиз?

Холмат. (Узича.) Бу хумпар, менга шама қиляптими? (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»)

Шунингдек, кесатиш, масхаралаш, ҳўкизини йўқотиб нажот сураб келган Қобил бобога қарата аминнинг айтган нутқида яққол кўринади:

— Ҳа, сигир йўқолдимми?

— Йўқ... сигир эмас... ҳўкиз... ола ҳўкиз эди.

— Ҳўкизми?.. Ҳўкиз экан-да. Ҳмм... Ола ҳўкиз? Тавба.

— Бори-йўғим шу битта ҳўкиз эди...

Амин кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа ҳўкиз эди?

— Ола ҳўкиз...

— Яхши ҳўкизмиди? Ёмон ҳўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши ҳўкиз биров етакласа, кета берадимми?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Узи қайтиб келмасмикан?... Биров олиб кетса, қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да. Нега йиғланади, а? Йиғланмасин! Абдулла Қаҳҳор. «Уғри»)

Киноя сўзловчининг «мен» олмоши ўрнида «биз» олмошини қўллашида ҳам кўринади. Бу ҳол кўпинча Қа-

ландаровнинг Саидага нисбатан қонқув нутқида учрайди:

Қаландаров гапни яна айлантирди:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз. Раҳбарсиз... Биз нима иш қилсак, сизнинг раҳбарлигингиз остида қиламиз... (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

— Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишнинг нима ҳожати бор. Сиздай раҳбар бўлган жойда биздақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташланса ҳам бўлади (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Ирония бир фикр орқали бошқа бир фикрни келтириб чиқариш йўли билан ҳам ҳосил қилинади.

Қаландаров ғижинди ва нима дейишини билмай:

— Колхоз ёқиб қолган бўлса эр-пер топиб бера қолай...— деди.

Саида унинг афтига қаради.

— Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим, бошқа касбингиз ҳам бор экан (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Бу мисолдаги «бошқа касбингиз ҳам бор экан» ибораси орқали «қўшмачилик касбингиз ҳам бор экан» тунунчаси ҳосил қилиняпти.

Баъзан кесатиш тўғридан-тўғри юзага чиқиши мумкин:

— Омборчи — эркак, ферма мудир — эркак, дўкон мудир — эркак...

— Яслига ҳам биронта бўйни йўғонни қўяқолинглар...

— Эшон бўла қолсин (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Антифраза ирониянинг бир кўриниши бўлиб, шахс ёки нарсага хос бўлган ижобий хусусият кулгили ёки заҳарханда оҳанг билан инкор этилади. Авахтанинг оғир эшиги ғижиллаб очилди. Соқчининг таниш овози эшитилди:

— *Хўш, Номозбой, яхши ётиб турдингизми?*

— *Ҳа, худди онамнинг қорнида ётгандек (Х. Тўхтабоев. «Қасоскорнинг олтин боши»).*

Бу Қори Ишқамбанинг баднафслигига ва ошни йирик-йирик олаётган бармоқларига ишора тарзида муллаваачалар томонидан айтилган кинояли нутқда учрайди:

— Қори амаки, бу панжами, паншаха?..

— Паншаха-да,— деди бошқа бириси.— Қори ама-

ким машақчи бўлганларидан кейин тўғри келганда хирмонни совура берадилар, шунинг учун ўзлари билан бирга панжа ўрнига паншаха олиб юрадилар (*Айний*. «Судхўрнинг ўлими»).

Перифраз ёки перифраза грекча, «яқин гапираман» сўздан олинган бўлиб, унда киши ва нарса номлари тўғридан-тўғри гапирилмасдан, улар турли хил сўз ва иборалар ёрдамида баён қилинади. Қуйидаги мисралардаги «давлатпаноҳ», «аълоҳазрат» сўзлари подшо, ҳукмдор маъносида қўлланган:

*Давлатпаноҳ шу нуқтада сонияларнинг
Таносибии Патлимусдан андак бошқача.*

(*Шайхзода*. «Мирзо Улуғбек»).

«Аълоҳазрат». Аълоҳазрат ким?

Али, мени сен шу ерда «устоз» деявер.

(*Шайхзода*. «Мирзо Улуғбек»)

Абдуллатиф тилидан айтилган «бузругворим» сўзи «отам» маъносини ифодалайди: Бузругворим, шафқатингиз оламга машҳур (*Шайхзода*. «Мирзо Улуғбек»).

Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романида «дунё билан видолашди» сўзи «ўлди» сўзи ўрнида, «жанобингиз» сўзи «сиз» сўзи ўрнида, «Қаъбатулло» сўзи «масжид» сўзи ўрнида қўлланган:

Қўкламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видолашди.

— Худонинг бериши, тақсир— деди Сафар, ўйлаб-нетиб турмай,— жанобингиз Бухорийи шарифда неча йил ўқиб ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз...

— Азбаройи худо олмади!— деди Сафар ва асабий-лашиб ўрнидан туриб кетди,— шу қаъбатуллонинг ичида ўтириб ёлғон гапирган одам мусурмон эмас...

«Чақалоқ» сўзи ўрнида «кўкрак боласи» ибораси қўлланиши мумкин: Нигор ойим ҳозиргина қизларни озод қўйиб, кўкрак боласини бағрига олган эди (*Қодирий*. «Меҳробдан чаён»).

Қуйидаги байтдаги «гулшан», «гулзор», «боғ», «чаман» сўзлари мамлакат, юрт ўрнида қўлланган:

*Баҳор мисоллигим, гўзал Ватаним,
Гулшаним, гулзорим, боғим, чаманим.*

(*Уйғун*. «Ватан ҳақида қўшиқ»)

Кейин келтириладиган шеърдаги «она» сўзидан ҳам бевосита Ватан, юрт, мамлакат тушунилади:

*«Ев келди, қўзғал»,— деб чорладинг яна,
Милтиғим қўлимда тайёрман, мана
Сўнги жанга кирдим сен учун она
Шубҳасиз, янчилар, топталар ғаним.
Муқаддас Ватаним, жондан севганим,
Улсам айрилмасман қучоқларингдан.*

(Уйғун. «Ватан ҳақида қўшиқ»)

Муболаға бирор воқеа-ҳодисани маҳобат қилиб, меъёридан жуда ҳам ошириб, бўрттириб тасвирлаш демакдир. У илмий адабиётларда *гипербола* деб ҳам юригилади.

«Алпомиш» достонида қалмоқ полвонларига берилган таъриф муболағанинг ёрқин намунаси:

*Шомурти ёқалаб ҳар ёққа кетган,
Ичида сичқонлар болалаб ётган,
Издан тушган пишак олтойда етган...
Одам туш(ун)мас унинг айтган тилига,
Беш юз қулоч арқон етмас белига...
Оҳ урса оламни бузар товуши,
Тўқсон молнинг терисидан ковуши...
Қаҳрланса, тошни ёрар қаҳари,
Тўқсон норнинг гўшти бўлмас наҳори...
Олтмиш қари олачадан қалпоғи,
Тўқсон қўйнинг терисидан телпағи.
Тўрт юз тўқсон қулоч қўлда ҳассаси,
Сарҳовуздан катта эди косаси...
Тўқсон қари бўздан бўлган киссаси.*

(Фозил Йўлдош ўғли. «Алпомиш»)

«Қуллар» романида чопқин қилинган қулларнинг босқинчилар томонидан ўзаро тақсимланиш пайтидаги оҳу зор ва йиғи вазияти тасвирида ҳам муболағадан фойдаланилган: ... эридан ажратилган хотин, хотинидан ажратилган эр, уч яшар, икки яшар болаларидан ажратилган ота-оналар ва ота-оналаридан ажратилган ёш болаларнинг оҳу зорлари, фарёду фиғонлари кўкларга чиқмоқда, булутларга қўшилмоқда, кўзлар ёш ўрнига қон сачратмоқда, бўғизлар оҳ ўрнига ўт сочмоқда эди (Айний. «Қуллар»).

Бой ва имомнинг гапига кириб хонавайрон бўлган

Кўканнынг кўз ёши тўкиб шудгорни кўл қилиши ҳам муболағадир:

*Ҳам ер ориқ, ҳам ранг сариқ, жамарға мўл,
Йиғлайвериб Кўкан қипти шудгорни кўл.*

(*Ғафур Ғулом. «Кўкан»*)

Алишер Навоий ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг жасорати, куч-ғайратини бўрттириб кўрса-тиб, китобхонда ўз қаҳрамонига нисбатан меҳр (симпатия) уйғотиш мақсадида муболағадан фойдаланган:

*Анингдек тешадин секриб ушоқ тош,
Ки нозир бир йиғочдин қочуруб бош...
Ки уч йил икки юз хорабур устод,
Ололмай ҳам онча хорадин дод.
Ки уч йилда не иш бутмиш саросар,
Ўзи бир кунда қилмишдур баробар.*

(*Навоий. «Фарҳод ва Ширин»*)

Бу келтирилган мисолда Фарҳоднинг тоғда ариқ қазиш пайтидаги катта-катта харсангларни майда-майда қилиб ташлаши, унинг гурзиси зарбидан учган тош парчалари бир ёғоч (8 км) масофадан ҳам ошиб кетиши, Фарҳоднинг бу жасоратини узоқдан кузатиб турган кишилар тош парчаларидан омон қолиш учун пананга яширинишлари ва, ниҳоят, икки юз кишининг уч йилда қилган ишини Фарҳод бир кунда бажаргани муболаға билан баён этилади.

Фарҳоднинг вояга етиб қадду қоматли бўлиши қуйидагича баён этилади:

*Бўлуб ўн ёшқа умрининг мурури,
Йигирми ёшча қадди жисму зўри.*

Мазмуни: Ун ёшга етганда йигирма ёшли йигитнинг қадди ва кучи бор эди.

Фарҳоднинг ҳарбий санъати, қиличбозликдаги маҳорати қуйидагича тасвирланади:

*Қиличи зарбаси олинда ҳар марз,
Шигоф андоқки сувдин ер аро дарз.*

Мазмуни: Қиличининг зарбасидан ҳар қандай ер ёрилиб, сув билан ер орасида дарз пайдо бўлади.

Шоир Фарҳоднинг тоғдан ариқ қазиш жараёнини ажойиб муболағалар ишлатиб, у қазиган тошнинг ҳар

бир парчасини осмон филига ортилган юкка, яъни қуёш ҳажмига ўхшатади:

*Кесиб ҳар пешаси қилғоч хароши,
Фалак фили юкидек пора тоши.*

Танобчилар Султон Али Хўжа билан Ҳакимжоннинг мақтанчоқлиги «оғизларининг катталиги ўн беш қариш» деб маҳобат, лоф билан бўрттириб баён этилади:

*Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш,
Майда суҳан, эзма чуруқ, занчалиш.*

(Муқимий. «Танобчилар»)

Аллегория усули ҳам киноя, қочириқ, кесатиш хусусиятига эга бўлиб, асосан мақолларда кўпроқ учрайди ва ҳайвон, жонивор сингарилар инсонлар сингари ҳаракат қилиб, инсонларга оид хусусиятлар очиб берилади: Сичқон сифмас инига, ғалвир боғлар думига (Гулҳаний. «Зарбулмасал»).

Эр бошига иш тушса, ўтук чечмай сув кечар, от бошига иш тушса, сўлуқ бирла сув ичар (Гулҳаний. «Зарбулмасал»).

Символ грекча шартли белги, рамз демакдир. У метафоранинг бир кўриниши бўлиб, унда ҳаётий бир нарса, тушунча ёки воқеа ифодаси учун шартли равишда кўчма маънода қўлланадиган сўз ёки сўз бирикмасидан фойдаланилади. Қуйидаги мисрада булбул хушовозлик, оқ каптар озодлик, тинчлик рамзи сифатида гавдаланади:

*Каптар бор! У оппоқ парвоз! У орзу!
Касру қафаслардан озод батамом!..
Гулзоринг тинч бўлсин, булбул, жонажон,
Қанотинг толмасин, суюк оқ каптар!*

(Омон Матжон. «Оқ каптар»)

«Хазон» сўзи эса ҳар вақт қуриш, қовжираш тимсоли ҳисобланади:

*Сени кўрса очилсин гуллар,
Сени кўрса ёнсин булбуллар,
Сени кўрган бари топсин жон,
Сен юрган ер кўрмасин хазон.*

(Ҳамиё Олимжон. «Ҳулкарнинг шеъри»)

Кўнғил гулшанини қоплади хазон,

Йўқолди шунчалик бебаҳо севги.

(Ҳамид Олимжон. «Офелиянинг ўлими»)

Шунингдек «кишан», «қора таёқ», «қамчи» сўзлари эса зўравонлик, жаҳолат, эркисизлик рамзи саналади:

— Эл бошига қора таёқ, қўлига кишан, эркига завол бўлган, қамчисидан қон томган ҳокимлар дунёсига ўт қўямиз! (Х. Тўхтабоев. «Қасоскорнинг олтин боши»)

Жонлантириш усули метафоранинг бир тури сифатида оғзаки нутқда ва бадий матнларда ҳам қадимдан қўлланиб келинади ва унда инсонга хос қобилият ва хусусиятлар ҳайвонлар, жонсиз нарсалар ва табиат ҳодисаларига мужассамлаштирилади, аниқроқ қилиб айтганда, унга инсонларга хос сўзлаш, фикрлаш, ҳис қилиш хусусиятлари сингдирилади.

«Туя билан Бўталоқ» масалида туя, «Юсуфу Зулайҳо» дostonидаги бўри образлари инсонлар сингари гапиради:

*Айди онаси боласига боқиб,
Кўзларини ёшлари сувдек оқиб:
— Кўрки, бурундуқ кишини қўлида
Бу кишини кўзлари ўз йўлида.*

(Гулханий. «Зарбулмасал»)

Бўри:— *Мен Юсуфни емадим,— деб тилга келгани («Юсуфу Зулайҳо»).*

Анвар билан Раънонинг боғда учрашувлари пайтида эсанг шамол инсонлар сингари жонлантирилади: *Боягидан бирмунча кучая тушган шамол гулни гулга қовуштириб, гўё бу икки ёшга: «Сиз ҳам мана шу гуллар каби «қовушинг», дегандек бўлар эди (Қодирий. «Меҳробдан чаён»).*

Келтириладиган мисралардаги «улар» (шабадалар) ва «юлдузлар» худди инсонлар сингари жонли ҳаракат қилади:

*Бошимни чиқарсам, деразамдан мен,
Улар сочларимни тараб ўтдилар.
Кетар чоғларида сўнгги юлдузлар
Эгилиб, юзимга қараб ўтдилар.*

(Уйғун. «Тонг»)

Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси» шеърида жонлантириш усулидан қуйидагича фойдаланилган:

а) далалар жонлантирилади:

Салқин саҳарларда
 уйқудан турган;
 Булоқ сувларига
 юзини ювган
 Мармар ҳаволарнинг
 қўйнига чўмган,
 Зилол бўшлиқларга
 кенг қулоч ёйган
 Мустақиллик ишқи билан
 ёнган далалар
 кўм-кўк;

б) давр жонлантирилади:

Янги кунга чиққан
 водий оёқларда
 От ит каби
 судралгувчи давр ўлади;

в) шаҳар жонлантирилади:

Эй, Фарғона.
 Мушкул кунлар боласини
 тишида тишлаб,
 Ювиб,
 тараб,
 севиб,
 ўпиб,
 қучиб,
 опичлаб,
 Эй, бахтларни балоғатга
 етказган она;

г) тоғ ёнбағирлари жонлантирилади:

Нафаслари тўлиб-тўлиб, қулоч отади —
 Уйқуни тарк этиб
 керишган ува.

Апострофа грекча «ориш» сўзидан олинган бўлиб,
 унда жонсиз нарса ва ҳодисага жонли нарсадек ёки
 ўзи йўқ шахсга худди иштирок этаётгандек мурожаат
 қилинади.

Қуйидаги шеърда Ватанга жонли инсон сингари
 мурожат этилади:

Ватан — она сўзи нақадар лазиз.
 Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, азиз...

(Уйғун. «Ватан ҳақида қўшиқ»)

Ҳамид Олимжоннинг «Шодликни куйлаганимнинг сабаби» шеърдан келтирилган қуйидаги парчада Навоий ва Пушкин қайта жонлантирилади:

*Ва Навоий тушиб йўлимга
Фарёд билан ўрнидан турди...
Пушкин менга курсатди ҳар кеч
Йиғлаб турган бир черкас қизни.*

Фигуралар

Фигуралар нутқ таъсирчанлигини кучайтириш, тасвирийликни оширишга ёрдам берувчи махсус синтактик қурилиш, нутқ кўринишларидир.

Нутқда фигуралар тингловчига кўпроқ эмоционал таъсир кўрсатиш, гапдан англашилган умумий маънони кучайтириш ёки камайтиришда синтактик восита сифатида ишлатилади.

Троплар сўзлар билан иш кўрса, фигуралар гап тузилиши ва гапдан англашилган умумий маънога асосланади. Фигураларнинг турлари қуйидагилар:

Антитеза грекча қарама-қарши сўзидан олинган бўлиб, бир-бирига зид тушунча, фикр ва ҳиссиётларни ифодалашда, уларга қиёсий тавсиф беришда қўлланувчи тасвирий воситалардан биридир. У мумтоз адабиётда тазод деб ҳам юритилади.

XV асрда яратилган «Юсуфу Зулайҳо» достонидаги Балх қамали воқеасининг тасвири антитеза (қарама-қарши қўйиш) усулининг ёрқин намунасидир. Унда шаҳар ичида қамалда қолган аҳолининг аянчли аҳволи, очликдан чекаётган азоб-уқубатлари дўзахга тенглаштирилса, шаҳар ташқарисининг фаровонлиги, тўкинлиги жаннатга қиёсланади ва шу асосда бу икки вазият қарама-қарши қўйилади:

*Шаҳр чу дўзах зиндон эди,
Ташқари чун равзаи ризвон эди.
Ташқари эрур бори нозу наим,
Шаҳр ичида эрди азоби алим.
Ташқари эрди бори фолизу боғ,
Шаҳр ичида эрди басы дарду доғ.
Тошта эди сабзау оби равон,
Шаҳр ичида эрди юз оҳу фиғон.
Тошта эди неъмат ила гаштгоҳ,
Шаҳр ичида шарбат эди оби чоҳ.
Тошта ўшал суҳбату гулзор эди,
Шаҳр ичида меҳнату булжор эди,*

*Тошта эди жумлаи айшу тараб,
Шаҳр ичида эрди басы сўзу таб.
Халқ бу шаҳр ичра базиндон эди,
Меҳнат ўтидин бори бирён эди.*

(«Юсуфу Зулайҳо»)

*Илму шеърда шоҳу султон,
Лек тақдирига қул,
Ўз элида чекди ғурбат,
Зору нолон ўзбегим.*

(Э. Воҳидов. «Ўзбегим»)

Бу парчада ўзбекларнинг илму маърифат, шеърят майдонида доимо шоҳ, султон бўлгани ҳолда, ўз тақдирига қул бўлиб келганлиги баён этилиб, «шоҳ» ва «султон» сўзлари «қул»га қарама-қарши қўйилган.

*Орзунг бор куйлашга, лекин қалбингдан
Тарқалар бир маъюс ва ғамгин сазо.
Қўйингда бир қучоқ оқ ва нафис гул,
Лекин руҳинг тўла мотам ва азо.*

(Ҳамид Олимжон. «Офелиянинг ўлими»)

Келтирилган мисралардаги «куйлаш» сўзи «маъюс ва ғамгин сазо»га, «оқ ва нафис гул» бирикмаси «мотам ва азо (аза)»га зид қўйилмоқда.

Қўйидаги мисолда, дунё, олам зиндонга нисбатан зид қўйилади: Бу дунё турмадан яхшими? Олам зиндондан қоронғироқ, ифлосроқ эмасми? Ҳамма ёқ қоронғи, ҳамма ёқдан заҳар ёғилади. (Ойбек. «Қутлуг қон»)

Фурқат гимназия, унинг ўқитувчилари, ўқувчилари ҳамда синфлар жиҳозини мақтаб, ҳавас билан тасвирлар экан, маҳаллий хону беклар, амалдорларнинг илм-фанни ёқтирмаслиги, шу туфайли эски ўқитиш тартиби талабга жавоб бермаслигини, илм аҳлининг қадрланмаслигини аввалги тасвирланган воқеа-ҳодисага нисбатан зид қўяди:

*Томошодин хирад кўзи қамашур,
Ҳама ашён ҳикмат издиҳоми.
Тилидин сойири асбоби ҳикмат,
Эшитмак мумкин Афлогун паёми,
Қолиб ҳайратда қилдук офаринлар,
Бўлур мундоғ шоҳларнинг низоми.
Эсизким, бизнинг ўтмуш хону беклар,*

*Кечиб ишратда зое субҳу шоми.
Кетурмай ёниға бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб неча авоми.*

(Фурқат. «Гимназия»)

Оксиморон грекча ўткир маъноли бемаънилик сўзидан олинган бўлиб, у антитезанинг бир кўриниши ҳисобланади ва бир-бирига тамоман зид бўлган сўзлар бирлаштирилиб, янги бир маъно келтириб чиқарилади: *Мана, ўрмон ҳиди — бундан ёқимли нарса борми. Бу ерда ўлим ҳам бахт. Бироқ фрицнинг гарданида ҳақимиз бениҳоя кўп.* (Ойбек. «Қуёш қораймас»).

Ўлим ҳеч вақт бахт бўлолмайди. Шунга қарамасдан бу мисолда икки қарама-қарши қутб — ўлим ва бахт бирлаштириляпти.

*Майли бизлар ҳурриятнинг фидойилари,
Ҳуррият деб бандаликка кўнган эркинлар.*

(Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»)

Бу мисрада бандилик билан эркинлик тушунчалари бирлаштирилиб, янги бир маъно — мослашиш маъноси ифодаланяпти.

Градация лотинча аста-секин кўтарилиш, зинапола сўзидан олинган бўлиб, унда маълум нарса, тушунча ва воқеа-ҳодисаларга тааллуқли бўлган белги, хусусиятлар маъно жиҳатидан ўхшаш сўз ва иборалар ёрдамида кучайтириб борилади. Бу усул асосан поэтик нутққа хос ҳодисалардан ҳисобланади.

Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси» шеърида градация қуйидагича қўлланган:

а) белги кучайтирилган:

*Бўла,
юмишқ,
семиз,
сероб
сийналарида
Янги давр юрагининг
ўти кўкарган;*

б) ҳаракат кучайтирилган:

*Ювиб,
тараб,
севиб,
ўпиб,
қучиб,
опичлаб,*

Эй, бахтларни балоғатга етказган она.

Езилиб,

етилиб,

тўлиб ётади—

Еппасига

янги кунга

эришган Қува...

Риторик ундов бадий матнларда ёки жонли нутқда интонациянинг тасвирийлигини ошириш мақсадида фойдаланилади. Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романидан келтирилган қуйидаги парчада Урмон полвоннинг зўравонлигига нисбатан камбағалларнинг хитоблари риторик ундовдир: Урмон полвон отини ўйнатиб Сафарнинг устига келди:

— Гапингни билиб гапир! — деб унинг бошига бир қамчи солди.

— Бу қандай бедодлик! — деб дод деди Сафар.

— Бедодлик!

— Ҳақсизлик!

— Инсофсизлик!

Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмасининг 3- пардасидаги эксплуататорлар (эзувчилар) ва халқ томонидан айтилган нутқ ҳам риторик ундов саналади:

Ҳ о к и м. Хўп! Мен адолат юзасидан сўрай: айтингиз, жамоат, Гофир ўғрими, тўғрими?

Э к с п л у а т а т о р л а р. Уғри, тақсир, ўғри!

Ҳ о к и м. Подшоҳга қарши исёнкорми?

Э к с п л у а т а т о р л а р. Исёнкор! Гуноҳкор! Осий!

Х а л қ (кўчада). Ёлғон! Адолатсизлик! Ҳақсизлик!

Риторик ундов гапларда кўпинча кесим биринчи ўринда, эга эса кейинги ўринларда келиб, ҳис-ҳаяжон, чақириқ характерига эга бўлади:

Яшангиз ишчи, деҳқонлар, жаҳон ичра!

Бўлмасин зolimлар бизнинг замон ичра!

(Ҳамза. «Яшангиз ишчи, деҳқонлар»)

Ёки: «Яшасин ёшлик! Яшасин мустақиллик! Яшасин озодлик!» сингари чақириқлар ҳам риторик ундовга мисолдир.

Риторик сўроқ. Одатда сўроқ гаплар тингловчидан жавоб талаб этади. Риторик сўроқ гапларда эса жавоб талаб этилмайди, чунки сўроқнинг ўзи кўпинча тасдиқ маъносини ҳам ифодалайди, жавоби ўзидан маълум

бўлиб туради. Бундай гапларда оҳанг катта аҳамиятга эга бўлади:

*Хунарни асрабон неткумдур охир?
Олиб туфроққаму кеткумдур охир?*

(Навоий. «Фарҳод ва Ширин»)

Бу байтда «хунарни асрамайман» «уни тупроққа олиб кетмайман» деган маъно англашилади.

— Балоигизни олай, бек!— деди Сафар,— ҳали менинг арзим битган эмас, шу тўрт парча ернинг бариси тўрт таноб эди.

— Ким билади?— деб амлақдор унинг сўзини кесди, саккиз таноб бўлса ҳам ажаб эмас (*Айний. «Қуллар»*).

— Уқиб кўринглар деб ялинсам урасизлар. Мундан ортиқ бедодлик бўладими? (*Айний. «Қуллар»*)

Биринчи мисолдан «ҳеч ким билмайди», кейингисидан эса «бундан ортиқ бедодлик бўлмайди» деган маънолар тушунилади.

Меҳмонлари билан келаверса бўлмас эканми? (*Абдулла Қаҳҳор. «Асрорбобо»*)

Бу мисолдан «бўлади» деган жавоб англашилади.

Мен кимни ўлдирдимки, сени ўлдираман? (*Ҳамза. «Заҳарли ҳаёт»*)

Мен суюклимасмидим, жоним? (*Ҳамза. «Заҳарли ҳаёт»*)

Сенга зулм қилувчи бир менми? (*Ҳамза. «Заҳарли ҳаёт»*)

Юқорида келтирилган гапларнинг жавоблари ўзидан маълум бўлиб, уларни дарак гапга айлантirmoқчи бўлсак, қуйидагича бўлади: «Мен ҳеч кимни ўлдирганим йўқ сени ўлдирмайман», «Мен суюкли эдим, жоним», «Сенга зулм қилувчи ҳамма».

Риторик сўроқ гапларда «наҳот», «наҳотки», «наинки» каби юкламаларнинг аҳамияти катта бўлиб, у ҳолатда ҳам сўроқ жавоби аниқ бўлиб туради: Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи, фақат нафсоният шу куйга солган бўлса? (*Абдулла Қоҳҳор. «Синчалак»*)

*Наҳотки еримиз
Чаппа айланиб,
Наҳотки дарёлар
Оқар тескари,*

Кезар дарбадар?

(Ғафур Ғулом. «Сен етим эмассан»)

— Арслонбек ака, биз масалани тайёрлашга, ўтказишга шунча вақт, шунча меҳнат сарф қилганимизда *на и н ки* бировнинг обрўйини тўкиш ёки бировга обрў туғдиришни кўзлаган бўлсак? (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»).

Наҳотки, энди кўршапалакдек фақат кечаси юришга мажбур бўлсам! (Х. Тўхтабоев. «Қасоскорнинг олтин боши»)

На и н ки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса... (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

Боғловчили ва боғловчисиз боғланиш. Нутққа кескинлик, шошилинич, тезлик киритиш ёки нутқни маълум бир такт билан ифодалаш мақсадида нотиқлар кўпинча сўз ва сўз бирикмаларини боғловчили ва боғловчисиз ҳолда баён этадилар. Боғловчили боғланиш «-у», «ва» боғловчилари орқали юзага чиққанда, оҳангий кескинлик бирмунча суст бўлади: *Кулу, пулу, ўлжа билан бойийди беклар; Сизга ҳузур ва ҳаловот ва роҳат лозим.* (Шайхзода. «Мирзо Улуғбек») Боғловчисиз боғланишда эса оҳангий кескинлик, тезкорлик, шошилиничлик юқори даражада бўлади:

*Шу қилмишинг ахир бари халқни қўзғайди
Менга қарши, тахтга қарши, давлатга қарши.*

(Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»)

Баъзан биринчи қатор охиридаги уюшиб келган икки сўз бириктирувчи боғловчилар ёрдамида боғланиб, қолганлари боғловчисиз келиши мумкин:

*Зилзиладан, қирғинлардан ва ёнғинлардан,
Фарёдлардан, ур-урлардан, чопҳа-чоплардан
Акс-садо келиб турар бу мозорга ҳам.*

(Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»)

«На» инкор боғловчиси ҳам сўзларни уюштириб келганда гапнинг оҳангий ифодалилигини кучайтиради:

*На ҳақсизлик, на фитналар, на фисқу фужур,
На мулк учун талаш бўлур, на қонли низо.*

(Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»)

Айрим ҳолда нутқ боғловчисиз боғланган мураккаб уюшиқ бўлаклар билан бошланиб, содда уюшиқ бўлак-

лар билан тугалланганда оҳангий кескинлик динамик тарзда тезлашиб боради:

*Ҳиротдаги жанжалларинг, бошбошдоқлигинг,
Буроқбекнинг этигидан топилган нома,
У бадбахтнинг ҳийла билан ўлдирилиши,
Аббос каби нобакорнинг ғойиб бўлиши,
Ҳўжа Аҳрор иғволари, тахт даъволари,
Исён, туҳмат, талон-тарож — ҳаммаси бир гап.*

(Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»)

Эллипсис грекча тушириб қолдириш сўзидан олинган бўлиб, бадий матнларда ҳам, жонли сўзлашув нутқида ҳам кўп учрайдиган ҳолатдир. Бунда бир-бирига яқин туриб сўзлашувчи томонларнинг ўзаро мимик ҳаракати, ишоралари, билдирилаётган фикрнинг икки томонга ҳам маълум эканлиги билан боғлиқ бўлади. Хуллас, эллипсис ситуатив хусусиятга эга бўлиб, у сўзловчи томонидан фикрнинг қисқа, лўнда берилишидир.

Жонли сўзлашув нутқида сўзловчи тингловчига «Сен бугун мактабга бордингми?» деб мурожаат этди дейлик. Жавоб икки хил бўлиши мумкин. Биринчи жавоб «Мен бугун мактабга бордим» шаклида тўлиқ жавоб бўлади. Иккинчи қисқа, эллипсис ҳолатидаги жавоб «бордим» ёки «ҳа» шаклида бўлади. Бундай ҳолат бадий асарларда ҳам кўп учрайди.

— *Опа, сўрамоқнинг айби йўқ, сиз бу томонларнинг одамларига ўхшамайсиз, қаерлик бўласиз?*

— *Қ а р ш и д а н,— деди тиланчи хотин. (Айний. «Қуллар»)*

Бу ўринда кейинги шахс нутқида эллипсис ҳодисаси учрайди. Унинг жавоби қисқа, икки томонга тушунарлидир. Аслида берилган саволга тўлиқ жавоб «Мен бу ерлик эмасман, асли Қаршидан бўламан» шаклида бўлиши керак эди.

Эллипсис ҳодисаси кўпроқ диалогларда учраб, у ўзаро яқин масофада ёки юзма-юз сўзлашувчилар нутқида қўлланади. Бунда тилга олинаётган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги фикр-мулоҳаза ёки уларнинг тафсилоти икки томонга ҳам маълум бўлиб, шу сўзлашувчи томонлар ўз фикрларини қисқа жумлаларда баён этишга уринадилар:

— *Хўш, сизга қайси йўл билан ойлик тайин қилсак*

экан?— деди Қаландаров...— Клубга мудир қилсак бўладими?

— Ихтиёр сизда,— деди Саида ва хиёл жилмайиб илова қилди,— клуб йўқ шекилли...

— Бор. Штати бор,— деди Қаландаров бир оз жеркиб.

— Ҷузи-чи?, Ҷузи? (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

Бу мисоллардаги «бор», «Ҷузи» сўзлари фикрнинг клуб ва клуб мудирлиги штати ҳақида бораётганини билдиради ва уларнинг тўлиқ шакли «колхозда клуб бор», «клубнинг штати бор», «клубнинг Ҷузи-чи, клубнинг Ҷузи борми»? шаклида бўлади.

Эллипсис ҳодисаси сўз-гап билан боғланган бўлиб, нутқда гап бўлақларининг туширилиши билан белгиланади:

а) эга туширилади:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз. Раҳбарсиз. (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

б) ёрдамчи феъл туширилади:

— Унча-мунча одамни ерга чалпак қиламан. Чалпак (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»);

в) эга ҳам, кесим ҳам туширилиб, сўз-гап биргина бўлишсизлик олмоши «ҳеч» орқали ифодаланади:

— Нима гап?— деб сўради.

— Ҳеч...— деди Саида ва унинг воқеадан беҳабар эканини билиб хурсанд бўлди (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»);

г) кесим туширилади:

— Асқар Ҷуз ерини севади. «Табаррук» дейди Ҷузбеклар.

— Нима? (Ойбек. «Қуёш қораймас»)

Бу келтирилган мисолларнинг биринчиси «Сиз раҳбарсиз», иккинчисида «Чалпак қиламан», учинчисида «нима гап бўлди?», «ҳеч гап бўлгани йўқ», тўртинчи гапда «нима дейди?» каби шаклда тўлиқ конструкция ҳисобланади.

Сарлавҳа, режа, мавзулар ҳам эллипсис бўлиб келиши мумкин.

Жим қолиш усули ҳам эллипсиснинг бир тури бўлиб, унда сўзловчи нутқ жараёнида нутқнинг тингловчи учун маълум бўлган қисмини атайлаб баён этмайди. Шунга қарамай нутқда сўзловчининг мақсади аниқ билиниб туради.

— Тушуниб турибман, Арслонбек ака,— деди Саида юзида табассум ва сўз оҳанги билан уни қизишмасдан гапиришга даъват қилиб, лекин улоқчи отлар қамчини кўрса, кўтариб кетар эди. Сиз... кечирасиз, нима бўлди, нима гап ўзи? (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

Бу мисолда уч нуқта билан берилган «сиз» сўзидан «Сиз қирчанғи, тепса тебранмас, яроқсиз отсиз» деган маъно англашиляпти.

Жим қолиш саҳна асарларида кўп учровчи ҳолат бўлиб, унда айтилаётган фикр охиригача айтилмасда, аммо тингловчи ўша айтилмаган фикрдан хабардор бўлади:

Кўчқор. ...Дўхтирга оборишса, жигарингиз қозон сочиқ бўп кетибди-ку, дебди. Кейин тақсир, қизил ўнгачлариям... (Ш. Бошбеков. «Темир хотин»)

Бой. Уни эсингдан чиқар! Сенга у номаҳрам! Сенинг эринг мен бўлман!

Жамила. Сиз ... эрим?!

Бу келтирилган мисоллардаги биринчи диалогнинг охириги гапи «Кейин тақсир, қизил ўнгачлариям тамом бўлган», иккинчисида «Сиз эрим эмассиз» шаклида бўлиши сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам ва китобхон учун ҳам аён дир.

Такрор. Бадиий асар муаллифлари тасвирланаётган воқеа-ҳодисага ўқувчининг диққатини тортиш, уни бўрттириб кўрсатиш учун бадиий асарларда товуш ва товушлар, сўз ва сўзлар йиғиндисини, гапларни такрор қўллаб, урғуни кучайтиради, нутққа кескинлик киритади.

— Сув бошидан лой, эгачи, идорани кўрмайсизми, қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтиришибди... (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

— Омборчи — эркак, ферма мудури — эркак, дўкон мудури — эркак. (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

Қаландаров кўзларини ўйнатиб унга яқин келди ва қаттиқ шивирлади.

— Миш-миш? Раиснинг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дугтор чертиб, чилдирма базм қилганингиз ҳам миш-мишми? Лекция баҳонаси билан хотин-қизларни чувиллатганингиз, раисга қарши қўйганингиз ҳам миш-мишми? (Абдулла Қаҳҳор. «Синчалак»)

Сўзларнинг такрорий қўлланиши натижасида тасдиқ

маъноли гапдан инкор маъноли гап ҳосил қилиш ҳам мумкин:

*Не урдусига бор эди канора,
Не ул урдунинг аҳлига шумора.*

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган бу байтда Хисрав қўшинининг кўплиги ва бу қўшиннинг сон-саногига етиш қийинлиги «не» боғловчисини такрор қўллаш воситасида ифодаланган.

Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» достонида такрор усули «на» боғловчиси ёрдамида юзага чиққан:

*Зайнаб қолди бечора якка,
Кимса келмас унга кўмакка.
На ота, на она қолди,
На бир кулба, на хона қолди;
На бир паноҳ, на бир ошиён,
На бир ғамхўр, на бир меҳрибон,
На бир сирдош, на бир йўлдош,
На бир ўртоқ, на бир қайғудош...
Ҳеч кимсаси йўқ эди, ёлғиз,
Тутқун бўлиб қолган эди қиз.*

Матнда бир сўзнинг қайта-қайта такрорланиши ўша сўз билан боғлиқ бўлган вазиятнинг кучайтирилиб таъкидланишига хизмат қилади:

*Ёлғиз бир мен онасиз ўтдим,
Ёлғиз бир мен заққумлар ютдим.
Ёлғиз бир мен она алласин
Тинглагали бўлдим интизор.
Ёлғиз бир мен онанинг сасин
Эшитолмай йиғлаб ўтдим зор.*

(Ҳамид Олимжон. «Зайнаб ва Омон»)

«Яна» боғловчиси ва «ким» сўроқ олмоши такрорланганда, устма-уст юзага чиқиши мумкин бўлган ҳаракатлар таъкидланади:

*Яна кимки, ватан учун жанг қилса,
Яна кимки, ёв ҳолини танг қилса,
Яна кимки, ёвни қувса ватандан,
Менинг чеҳрам кўринади ўшандан.*

(Ҳамид Олимжон. «Муқанна»)

Баъзан шарт ва тўсиқсизлик эргаш гапли шеърий мисралар охирида эга ва кесимнинг бир неча бор так-

ролланиши иккинчи даражали бўлаклардан ифодаланган маънонинг бўрттирилишини таъминлайди:

*Жон берган онамни кўришимга
кўзим етмайди,
Тиззасига бир нафас бош қўйишимга
кўзим етмайди,
Оналик меҳрига ўбдон тўйишимга
кўзим етмайди,
Оқ сутингни оқлай, дейишимга
кўзим етмайди,
Менда ғашлик нетарди.*

(Миртемир, «Онагинам»)

Аллитерация грекча бўлиб, нутқда товушларнинг мос келишидир. У такрорнинг бир кўриниши бўлиб, бадий нутқни янада оҳангли, ифодали баён этиш учун қўлланади. Бу кўпинча шеърӣ асарларда учраб, ўзаро қофиялаш, оҳангдош, бир хил сўзларнинг ёки бир хилдаги товуш ва қўшимчаларнинг такрори асосида вужудга келади.

*Бўз тўрғай, бўзлашайлик.
Турумтой, сўзлашайлик.
Қалдирғоч, қувлашайлик.
Бетилмоч, қувнашайлик.
Саъвавой, сайрашайлик.
Сойма-сой сайрашайлик.*

(Миртемир. «Қуш тили»)

Бу шеърда аллитерация қофиядош сўзлар ва «С» товуши такроридан юзага чиқмоқда.

а) қофиядош сўзларнинг такроридан вужудга келади:

*Бу ерда
на ғурбат
на офат
на ғам.
Бунда бор: :
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат
Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам.*

(Ғафур Ғулом. «Сен етим эмассан»)

б) қўшимчаларнинг айнан такроридан:

*Қаҳрабо тугмадай
бағри доғ лоладай.
Айтганларидай...*

Ёки:

*Ўлкалар бузғувчи
эллар қирғувчи,
ўч олғувчи эмас.*

(*Фафур Фулом. «Турксиб йўлларида»*)

Аллитерация ҳодисаси Уйғуннинг «Ватан ҳақида қўшиқ» шеърида қуйидаги кўринишларга эга:

а) **м ва ш** товуши билан бошланувчи сўзлар такрори:

*Муқаддас, мўғтабар улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлуғ Ватаним;*

б) **г ва м** товушли сўзлар такрори:

*Баҳор мисоллигим, гўзал Ватаним,
Гулшаним, гулзорим, боғим, чаманим;*

в) **м** товушли сўзлар такрори:

*Сеникидир зафар, Ватаним, жоним,
Давлатим, савлатим, шавкатим, шоним.*

Эпифора такрорнинг бир тури бўлиб, товушлар тугалланиши ҳам деб юритилади. Бу усул «Мирзо Улуғбек» асарида сўзлар охирида «и» унлисининг такрорланиши орқали юзага чиқади:

*У бадбахтнинг ҳийла билан ўлдирилиши,
Аббос каби нобакорнинг ғойиб бўлиши.
Хўжа Аҳрор иғволари, тахт даъволари
Исён, тухмат, талон-тарож — ҳаммаси бир гап.*

Анафора ҳам такрорнинг бир тури бўлиб, сўз ёки сўз бирикмаларининг шеърий мисралар бошида такрорланишидир:

*Бир мероски, замон уни маҳв этолмайди,
Бир мероски, ворислари бу ватан аҳли.
Бир мероски, баҳра топар ундан ер юзи.*

(*Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»*)

*Хайр сизга, шўх юлдузлар, сенга ғамли ой,
Хайр сизга, дўстлар, жами инсонлар.*

Хайр сенга, оҳ Фирузам, қалбим сингелиси.

(Шайхзода. «Мирзо Улуғбек»)

Луғат устида ишлаш

Бадий матннинг лисоний таҳлилини турли-туман луғатларсиз тасаввур қилиш қийин. Луғат устида ишлаш ўқувчи ва талабаларнинг сўз бойлигини, оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришнинг энг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади ва шу луғат ёрдамида нафақат сўзларнинг туб маъносини, балки кўчма маънолари, ҳар бир сўзнинг қайси тил унсури эканлиги, этимологияси (сўзнинг келиб чиқиш тарихи ва тадрижий ривож), таркиби, баъзан эса грамматик шакли билан яқиндан танишилади.

Бадий матн лисоний таҳлил қилинар экан, изоҳли, атамашунослик, таржима, тарихий ва замонавий луғатлар ва қомуслар шу таҳлилга асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Имло луғати сўзларнинг тўғри ёзилишини, сўз шаклини ўргатади. Масалан: «туғулмоқ» эмас, «туғилмоқ», «тушинмоқ» эмас, «тушунмоқ». Чунки биринчи сўзнинг ўзаги бир бўғинли бўлиб, феълнинг мажҳул даража қўшимчаси **-ил** ни қабул қилган (туғил), иккинчи сўз ўқувчилар ўзлик ва мажҳул даража қўшимчалари **-ин**, **-ил** ни олган сўзлар билан иккинчи бўғини **-ун** билан тугаган «тушун» сингари сўзларни бир-биридан ажратолмайдилар ва чалкаштириб ёзадилар. Шундай пайтларда имло луғати муҳим ўрин тутаети.

Орфоэпик луғат маълум тилнинг тўғри талаффуз меъёри ва қоидаларини ўргатади.

Талаффуз қилинаётган сўзлар тушунарли ва аниқ бўлиши учун уларнинг таркибидаги товушларни, баъзи қўшимчаларни талаффуз меъёрига мослаб айтиш талаб этилади. Товушлар бузиб ёки чала талаффуз қилинса, сўзларнинг маъноси бузилиб, таъсирчанлигига путур етади.

Бадий матн таҳлил қилинар экан, ундан баъзи талаффузи қийин ва таркибидаги товушлар икки хил (ж, ж, х, ҳ,) талаффуз қилинадиган сўзлар танлаб олинади ва орфоэпик луғат ёрдамида унинг қандай талаффуз этилиши белгиланади. Масалан: *анқов* (анқов), *жўжа*, *журнал*, *жийда*, *шоҳ*, *шох* кабилар.

Бадий матн таҳлили пайтида кўплаб фразеологик ибораларга дуч келинади. Бундай ибораларнинг кўчма маъноси асл маъносига таққосланган ҳолда ўқувчи ёки талабаларга матн асосида тушунтириб борилади. Масалан, **қўл кўтармоқ**. Бу иборанинг асл маъноси қўлни тепага кўтармоқ. Унинг кўчма маъноси: 1) бировни урмоқ, бировни уришга шайланмоқ; 2) овоз бермоқ, сайламоқ, йиғилиш қарорини тасдиқламоқ; 3) таслим бўлмоқ, асир тушмоқ.

а) ... ўз қўрамуздаги қудуқнинг сувини сира оғизга олиб бўлмайди.

б) Бу йилги сайловда эса унинг номзодини ҳеч ким оғзига олмади.

Келтирилган мисолларнинг биринчисидаги «оғизга олиб бўлмайди» ибораси асл маънода сувнинг *ифлослиги*, *бемазалигини* билдираётган бўлса, иккинчи мисолдаги «оғизга олмади» ибораси назарда тутилган одам ҳақида *ҳеч гап гапирилмаганлик*, *эътибор қилинмаганлик*, сайлов пайтида *сайланмаганлик* каби кўчма маъноларда қўлланыпти.

Матнларда маълум соҳаларга оид атамаларнинг ҳам қўлланиши табиий. Бундай ҳолатда атамашунослик луғатларидан фойдаланиш тавсия этилади. Масалан, «ўзак», «негиз», «қўшимча», «морфема», сўзлари тилшуносликка, «маснавий», «матлаъ», «мақтаъ», «комедия», «трагедия» сўзлари адабиётшуносликка, «машина», «трактор», «сеялка», «бульдозер» сўзлари техникага, «икс», «игрек», «синус», «косинус» сўзлари математикага оид атамалар саналади ва уларнинг маънолари ўша соҳаларга оид луғатлар орқали изоҳланади.

Синонимлар луғати орқали матндаги турли-туман кўп маъноли сўзлар изоҳи аниқланади ва уларнинг матндаги маъно жиҳатидан умумийлик ва ўзаро фарқли томонлари белгиланади. Масалан, «юз» сўзи «бет», «чеҳра», «афт», «башара», «турқ» каби синонимларга эга ва улар бадий адабиётда турли услубий жиллоларда қўлланади. Чунончи, «юз», «бет» сўзи бетараф, «чеҳра» сўзи поэтик, «афт», «башара», «турқ» сўзлари салбий маъно бўёқларига эга.

Бадий матндаги шаклан бир хил, мазмунан ҳар хил бўлган шаклдош сўзлар омонимлар луғати орқали изоҳланади. Масалан, Навоийнинг қуйидаги туюғига эътибор қилинг:

*Олмани сунди нигорим, «Ол» деди.
Олма бирла бу кўнгулни «ол» деди.
Сўрган эдим олмасининг рангини,
Не сўрарсен, олма ранги ол деди.*

Биринчи қатордаги «ол» сўзи «олмоқ», иккинчи қатордаги «ол» сўзи «кўнгилни кўтармоқ», «хурсанд қилмоқ», «севмоқ», тўртинчи қатордаги «ол» сўзи «қизил» маъноларида келган.

Маълум асар матни таҳлил қилинар экан, баъзи сўзларнинг қарама-қарши маъноларини аниқлаш ҳам ўқувчи ва талабаларнинг нутқини ўстиришда, фикрлаш қобилиятини кенгайтиришда муҳим омиллардан ҳисобланади. Бундай сўзларнинг қарама-қарши вариантини аниқлаш антоним сўзлар луғати орқали амалга оширилади. Масалан, «кўп», «мўл», «бисёр» сўзлари «оз», «кам» сўзларининг, «меҳр», «муҳаббат», севги» сўзлари «нафрат», «ғазаб» сўзларининг, «мағлубият» сўзи «ғалаба», «зафар», «ғолибият» сўзларининг антонимларидир.

Изоҳли луғатда сўз ёки иборалар маъноси шу тилдаги бошқа ўриндош сўзлар ёрдамида изоҳланади. Изоҳланаётган луғавий сўз қўлланиш кўламига қараб бир қанча маъноларга эга бўлса, унинг барча маънолари, услубий ва фразеологик жиолари иллюстратив мисоллар ёрдамида бериб борилади. Таҳлил қилинаётган бадий матндаги баъзи ўзига хос сўзлар шу изоҳли луғат ёрдамида изоҳланади.

Изоҳли луғатлар мумтоз асарлар бўйича ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи мумтоз асарлар таҳлилида бевожита уларнинг луғати, тушунилиши қийин сўзлар изоҳига ҳам тўхталиши ва ўтиллаётган асар бўйича луғат тузиши ёки бирор асар бўйича ўқувчиларга луғат тузиши ни уйга вазифа қилиб бериши шарт. Унда ўқитувчи ўқувчиларга тушунилиши қийин бўлган сўз, унинг қайси тил унсури эканлигини, шу сўзнинг изоҳини тушунтириб беради. Шунингдек, ўқитувчи ўқувчиларга сўзларнинг арабий ёзув шаклини ҳам ёзиб кўрсатса, уларда мумтоз асарларни ўқиш ва тушуниш кўникмалари ҳосил бўлишининг тезлашишига кўмаклашган бўлади.

Бадий асар луғатини тузиш намунаси

(«Юсуфу Зулайҳо» достонидаги «Китоб назмининг ибтидоси» сарлавҳаси бўйича)

Адл а.— адолат, одиллик, тўғрилик, ҳаққонийлик.

- Азм а.**— ният, мақсад, майл, қатъий қарор; азма жазм — мақсадни амалга ошириш учун қатъий киришиш, жазм қилиш.
- Айём а.**— кунлар, давр, вақт, замон; айёми чанд — неча кунлар, неча пайтлар.
- Акобир а.**— улуғлар, мартабали кишилар; мансабдорлар.
- Алим а.**— қайғули, аламли, дардли, ғамли.
- Асрор а.**— сирлар.
- Аҳзон а.**— қайғулар, ғамлар, ҳазинлар.
- Балх** — Афғонистоннинг шимолидаги шаҳар.
- Банда ф.**— қул, ғулом, асир; хизматкор; 2. мен, камина, фақир.
- Баси ф.**— кўп, ғоят, зиёд, ортиқ, бениҳоя мўл.
- Бирён ф.**— куйган, жизғанақ бўлган; *маж.* азоб чеккан.
- Битимак** — ёзмоқ.
- Бонг ф.**— қичқириқ, бақирӣқ; баланд овоз, садо; **бонги суруд** — мунгли қичқириқ, қайғули садо.
- Булжор** — 1. қўшиннинг ҳарбий юриш олдидан тўпланадиган жойи, тўпланишга келишилган ўрин; 2. *маж.* ғам-қайғу тўпланган жой; кулфат йиғилган ўрин.
- Вали а.**— авлиё, азиз киши.
- Воқиф а.**— хабардор, билувчи.
- Гардиш ф.**— айлана, доира, давра.
- Гаштгоҳ ф.**— сайргоҳ, томошабоғ, сайр қилинадиган жой.
- Давот а.**— сиёҳдон, сиёҳ солинадиган идиш.
- Даст ф.**— қўл.
- Даҳр а.**— дунё, олам, жаҳон.
- Дод ф.**— инсоф, адолат, одиллик.
- Дол а.**— араб алифбоси тартиби бўйича тўққизинчи ҳарфнинг номи, абжад ҳисоби билан 4 рақамини билдирувчи ҳарф.
- Зод а.**— араб алифбоси тартиби бўйича ўн бешинчи ҳарфнинг номи, абжад ҳисоби билан 800 рақамини билдирувчи ҳарф.
- Ибтидо а.**— бошланиш, аввал.
- Калом а.**— сўз, гап; нутқ; **Қаломи илоҳ** — Қуръон.
- Китоби Қисас а.-ф.**— пайғамбарлар қиссаси ҳақидаги асар; «Қисасасул анбиё» асари.
- Қоғаз а.**— қоғоз.
- Кутуб а.**— китоблар.
- Лайл а.**— тун, кеча, оқшом; **лайлу наҳор** — кечаю эрта; кечаю кундуз.
- Мазҳар а.**— зоҳир бўлиш, намоён бўлган ўрин; **мазҳари ислом** — ислом дини қарор топган жой.
- Матлуб а.**— *маж.* истак, орзу, хоҳиш; **матлуби дил** — кўнгил истаги, дил хоҳиши.
- Мафлук а.**— фалокатга йўлиққан, қийинчиликка дуч келган, қайғуга ботган.
- Моҳ ф.**— ой.
- Мумтаҳан а.**— қайғуга ботган, балога гирифтор бўлган, азоб уқубатга чалинган.
- Муруд ф.**— нок.
- Мусаммам а.**— қатъий қарор, қатъийлик, бирор ишга киришиш қатъий қарор қилинган.
- Мушавваш а.**— ташвишли, бесаранжом, алағда; **мушавваш афни гул** — алағда кўнгил, серташвиш дил.
- Наби а.**— худодан хабар келтирувчи; пайғамбар.
- Наззора а.**— қараш, кўз ташлаш, назар солиш.

- Назм а.**— шеър; шеърят; назм айламак — шеър ёзмоқ; шеърый услубда битмоқ.
- Наим а.**— неъматлар, яшаш учун керакли нарсалар.
- Наср а.**— проза; прозаник.
- Ноз а.**— тоза, янги; турли-туман.
- Нор ф.**— анор.
- Нўг ф.**— бирор нарсанинг ўткир учи; қалам нўги — қаламнинг учи.
- Об ф.**— сув оби равон — оқар сув.
- Обий ф.**— беҳи.
- Равза а.**— боғ, гулзор; равзаи ризвон — жаннат боғи.
- Равон ф.**— жўнаш, йўналиш; оқиш, оқим.
- Рақам а.**— ёзув; рақам урмоқ — ёзмоқ, битмоқ.
- Ризвон а.**— маж. жаннат, биҳишт.
- Ружуъ а.**— мурожаат, бирор нарсага берилиш; ружуъ айламак — мурожаат қилмоқ, берилмоқ.
- Рўзгор ф.**— вақт, замон, давр, муддат, рўзгор ўтмоқ — вақт ўтмоқ.
- Сафҳа а.**— саҳифа, бет; сафҳан қоғоз — қоғоз саҳифаси.
- Себ ф.**— олма.
- Силк а.**— ип; тизим, шода; дар силки назм айламак — назм шодасига тизмоқ, шеър битмоқ.
- Собит а.**— барқарор, бирор жойда қимирламай турувчи.
- Сол ф.**— йил.
- Соғинмоқ** — эсламоқ.
- Соҳибназар а.**— олдиндан кўрувчи, каромат эгаси.
- Субҳ а.**— тонг пайти, саҳар вақти; субҳу шом — эртаю кеч.
- Свруд ф.**— кичкириқ, сало.
- Сўз ф.**— куйдириш, ўрташ; сўзу таб — маж. азоб-уқубат, изтироблик.
- Таб ф.**— иситма, безгак; маж. қўрқувдан қалтираш, азобланиш.
- Тавфиқ а.**— кумак, ёрдам, мадад.
- Тало а.**— энг улуғ, энг олий, энг балаид.
- Тараб а.**— хурсандлик, шодлик.
- Тақи** — яна, тағин.
- Тиҳи даст ф.**— маж. қўли қуруқ, камбағал, йўқсил, яшаш учун ҳеч нарсаси йўқ.
- Тош** — ташқари, сирт.
- Улус м.**— эл, халқ, омма.
- Уммулбилод а.**— шаҳарлар онаси.
- Фолиз ф.**— полиз.
- Фотиҳа а.**— дуо қилиш; фотиҳа бирла соғинмоқ — дуо билан эсламоқ.
- Чанд ф.**— неча, қанча.
- Шуруъ а.**— бошлаш, ишга киришиш; шуруъ қилмоқ — киришмоқ, бошламоқ.
- Улмоқ** — бўлмоқ.
- Қаҳҳор а.**— ғазаб қилувчи, қаҳр этувчи; маж. худо.
- Қибал а.**— сабаб, жиҳат; ушбу қибал — шу сабабдан, шу жиҳатдан.
- Ғарқа а.**— ботиш, чўмиш; ғарқан андуҳи фикр — ғамга ботиш, қайғуга чўмиш.
- Ғусас а.**— ғам, қайғу, ғусса.
- Ҳасрат а.**— 1. афсус, надомат, ғам-ғусса; 2. маж. иштиёқ.
- Ҳе а.**— араб алифбоси тартиби бўйича олтинчи ҳарфнинг номи, абжад ҳисоби билан 8 рақамини билдирувчи ҳарф.
- Ҳижрат а.**— ҳижрий сана, ҳижрий тақвими.

Шеърӣ асар таҳлили

АЛИШЕР НАВОИИ

ҲОТАМИ ТОИИ ҲИКОЯТИ

Ҳотами Тойига бир озодаваш,
Дедиким, эй ҳимматинг озодакаш,
Токи сахо бўлди кафинг варзиши,
Кўрдунг экинму бир ўзингдек киши?

Дедики, бир кун қилибон жашни ом,
Ундаб эдим бодия аҳлин тамом.

Матбах аро юз тева қурбон эди,
Қўю қўзи беҳаду поён эди.

Базм ичидин дашт сори бир нафас
Касби ҳаво айламай эттим ҳавас.

Сайрда кўрдум бир асири миҳан
Бир қучоқ орқасиға юклаб тикан,

Жисми уйин айлабон ул юк нигун,
Тиркабон ул уйга асодин сутун.

Ҳар қадам олғунча етиб муддате,
Ҳар нафас уругунча ўтуб фурсате.

Солди ул эмгак ўти кўнглумга тоб,
Лутфу тараҳҳум била қилдим хитоб.

К-эй қадинг эмгак юки паст айлаган,
Жисмида ғам хори нишаст айлаган.

Даштда гўёки хабар билмадинг,
Ҳотам уйи сори гузар қилмадинг?

Даъват этиб асру фаровон букун,
Қилди ёмон-яхшини меҳмон букун.

Ташла тикан, гулшани иззатқа ет,
Чекма машаққат, кўпу даъватқа ет.

Менда чу фаҳм этти бу навъ изтироб,
Бош кўтариб кулдию берди жавоб:

К-эй солибон ҳирс аёғингга банд,
Озу тамаъ буйнуға боғлаб каманд.

Водийи ғайратға қадам урмағон,
Кунгури ҳимматға алам урмағон,

*Сен доғи чеккил бу тикан меҳнати
Тортмағил Ҳотами Той миннати.*

*Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки биров берса ганж.*

*Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендин анинг ҳиммати афзун эди.*

*Ҳиммат агар бўлса Навоий сенга,
Банда дурур Ҳотами Тойи сенга.*

*Соқи, аёқ тут, карам изҳор қил,
Базлни Ҳотамға намудор қил.*

*Бизда чу май важҳиға камдур дирам,
Камлик эрур биздину сендин карам.*

* * *

Ушбу ҳикоят негизда ўзгалар саховатига кўз тикиб яшашдан кўра ўз қўл кучи, меҳнати билан яшаш минг чандон афзалдир, деган ғоя ётади.

Шарқ адабиётида ўзининг ўта сахийлиги билан ном чиқарган Ҳотами Тойидан «Ҳаётда ўзингдек сахий кишини ҳеч учратдингми?» деб сўрайдилар. Шунда Ҳотами Тойи қуйидаги воқеани ҳикоя қилиб беради: Бир куни элу юртни чақириб, катта базм бераётган эдим. Базм пайтида ҳаво юлиш мақсадида ташқарига сайрга чиқдим. Шу пайт чўлдан терган ўтинларини эгилиб-букилиб кўтариб келаётган чолга кўзим тушди ва «Сенинг хабаринг йўқмики, Ҳотами Тойи бугун барчани йиғиб зиёфат беряпти. Сен бу ўтинларингни ташлаб, базмга бор, Ҳотами Тойи саховатидан баҳраманд бўл», дедим. Шунда у менга: — Эй, ҳирсу тамага асир бўлган банда! Сен бу ўтин меҳнатини чек, Ҳотами Тойи миннати тортма. Бировнинг миннатли ганжидан ўз меҳнати билан топган пулинг яхшироқдир, деб жавоб берди ва у шу жиҳати билан ҳимматда мenden ҳам юксакроқдир» дейди.

Демак, Алишер Навоий ушбу ҳикоятида бошқалар ҳисобига яшашдан, тамагирликдан ор қилиш, меҳнатни улуғлаш баробарида ҳалол яшаш учун чин меҳнат қилишни уқтиради.

Луғат

Аёқ — қадаҳ, жом; аёқ тутмоқ — қадаҳ тутмоқ, май узатмоқ.
Алам а.— байроқ, туғ; алам урмоқ— маж. жазм қилмоқ, киришмоқ.
Асру — жуда, ниҳоятда: жуда кўп, беҳисоб.

- Афзун ф.**— ортиқ, кўп, зиёда.
Базл а.— инъом, эҳсон, ҳадя, бахшиш, туҳфа.
Бепойн ф.— чегарасиз, чексиз, ҳисобсиз.
Бодия а.— чўл, дашт, биёбон, саҳро.
Важҳ а.— маблағ, пул, мол.
Варзиш ф.— иш-ҳаракат, машқ, машғуллик.
Гузар ф.— ўтиш: **гузар қилмоқ** — ўтмоқ.
Даст ф.— қўл; **даст ранж** — қўл меҳнати
Даъват а.— чақириқ, таклиф, чорлаш.
Дирам а.— танга, пул.
Жашн ф.— ўйин-кулги, базм, зиёфат; **жашни ом қилмоқ** — барча-га бирдай зиёфат бермоқ.
Жисми уйи — қомат, қад, гавда.
Команд ф.— сиртмоқ, арқон, банд.
Карам а.— яхшилик, саҳийлик; эҳсон, марҳамат.
Касби ҳаво а.ф.— **касби ҳаво айламак** — ҳаво олмоқ, ҳаво олиш учун сайр қилмоқ, нафас олиш учун чиқмоқ.
Каф а.— кафт.
Кунгур а.— девор, қалъа устига тўсиқ учун ишлатиладиган пан-жара, кунгира.
Мавзун а.— гўзал, чиройли, нозик, зебо.
Матбах а.— ошхона.
Миҳан а.— меҳнатлар, машаққатлар, заҳматлар.
Навъ а.— хил, тур, гарз.
Намудор ф.— намуна, мисол, ўрнак; **намудор қилмоқ** — ўрнак қил-моқ, мисол кўрсатмоқ.
Нигун ф.— эгилган, энгашган, букилган, букчайган.
Нишаст ф.— ўтириш.
Озодаваш ф.— озода кўринишли, покиза, хушқомат.
Озодакаш ф.— нозик табиатли.
Ом а.— умумий, барчага баробар; омма, халқ, кўпчилик.
Ранж ф.— машаққат, қийинчилик; меҳнат, озор, азоб, оғриқ.
Сахо а.— қўли очиқлик, саҳийлик, мурувват.
Сутун ф.— устун, тиргович.
Тарахҳум а.— раҳм қилиш, шафқат қилиш.
Тева — туя.
Тоб ф.— ҳарорат, иссиқлик; **кўнгулга тоб солмоқ** — кўнгилни қиз-дирмоқ, қизиқтирмоқ.
Хор ф.— тикан.
Экин — экан.
Эмгак — меҳнат.

Грамматика

Асарда ҳозирги ўзбек тилидаги сифатнинг орттирма даражаси кўрсаткичи «жуда» ўрнида «асру» сўзи иш-латилган:

*Даъват этиб а с р у фаровон букун,
 Қилди ёмон-яхшини меҳмон букун.*

Шеърда «озодаваш», «асири миҳан», «ёмон-яхши» сўзлари сифатланмишнинг туширилиши натижасида от туркумига кўчган. Бу сўзларнинг сифат туркумида бў-

лиши учун «озодаваш киши», «асири миҳан киши», «ёмон-яхши одам» шаклида келиши тақозо этилади.

«Ки» эргаштирувчи боғловчи билан «эй» ундов сўзи ўзаро алоқага киришиб, «К-эй» шаклида қўлланган: **К-эй** қадинг эмгак юки паст айлаган; **К-эй** солибон ҳирс оёгингга банд.

Инкорни билдирувчи «бе-» олд қўшимчаси уюшиқ бўлакларнинг биринчисида келса-да, у кейингиларига ҳам тааллуқли бўлади: Кўю қўзи беҳаду поён эди.

Бу гапдаги «беҳаду поён» бирикмаси маъно жиҳатидан «беҳаду бепоён» (ҳадсиз, чегарасиз) тушунчасини ифодалаб келмоқда.

Стилистика

Асарда ўхшатишни юзага чиқарувчи -дек қўшимчаси, «гўё», «янгилғ» сўзлари қўлланган:

*Қўрдунг экинму бир ўзингдек киши?
Даштда гўё ки хабар билмадинг.
Улки бу янгилиғ сўзи мавзуи эди.*

Шеърда Ҳотами Тойи ва унинг сахийлиги билан ўтинчи чол ва унинг қора меҳнати бир-бирига қарама-қариши қўйилиши натижасида тазод (антитеза) санъати юзага келган. Ҳотами Тойининг:

*Ташла тикан, гулшани иззатқа ет,
Чекма машаққат, қўпу даъватқа ет—*

деган фикрига ўтинчи чол қарши чиқиб, меҳнатсиз фароғатни қоралайди ва унга дейди:

*Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Тойи миннатин.*

*Бир дирам олмоқ чекибан даст ранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж.*

Насрий асар таҳлили

ГУЛХАНИЙ

ТОШБАҚА БИЛАН ЧАЕН

Навозанда айтди: «Андоғ эшитганим борки, сангпушт Ироқдин Ҳижоз сари борур эрди. Йўл узасида ночор, бир чаёнға йўлдош бўлди. Иккиси заруратдин ҳамроҳ бўлдилар. Аммо сангпушт бағоят фаросатлик эрди. То баҳаддики кўп тажрибалар ҳосил қилган эр-

ди. Аммо чаёнга инон-ихтиёрин бериб, бодиялар қатъ этуб, манозил ва мароҳил тай қилиб юрур эрди. Ушал аснода ногоҳ бир наҳри азимга дучор бўлдилар. Андин ўтар иложини топмадилар... Охирул-амир, сангпушт... муддао истидъосини соҳилга ўзини олди. Ғоз ва ўрдакдек силкунуб турди. Ногоҳ, орқасига боқти, кўрдик, йўлдоши йўлда ҳорғон... найзасини кифтига тик ушлаб, юқори-қуйи юрубдур. Сангпушт айтдики: «Эй биродар, сабаб надурки, буён ўтмайсиз?»

Чаён айтди: «Кўз ёшича су бўлса, бизга маъзур тунг». Сангпушт кўнглида айтдики: «Йўлдош бўлмоқ шарти бу эмаски, оз ҳодиса бирла ҳамроҳлик расмини бартараф қилсак, унча хуб эмас. Авло ул-дурки, ўткариб қўйсам...»

Алқисса, сангпушт чўлғочини қўлига олиб, оз ҳаракат бирла ўзини нажот соҳилига олди. Айди: «Эй биродар, сени дарёдин ўткарғали ўғрадим. Менинг устимга мин. Бежо ҳаракат қилмаки, ўз жонингга жабр қилурсен».

Анда чаён: «Ҳар ким ўз маслаҳатини ўзи билур», деб сангпуштнинг орқасига минди. Дарёга тушиб оқдилар. Замондин сўнг чаён тебрана берди. Сангпуштга айди: «Бу кун майдонингни васиё топдим... Бу кун пўлод пайзамни якжирма қалқонингга озмойиш қилай дерман».

Сангпушт айди: «Сенинг бу хор сифат найзайн бемажонинг менинг бу якжирма қалқонимга нима кор қилсин?»

Анда чаён айди: «Билганин йўқмуким, ақрабнинг муддаоси ниш урмоқдур, хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина»...

Сангпушт... ғаввослардек бир ғўта урдиким, ул жавоҳир термоқда ва чаён жон бермоқда қолди.

* * *

«Зарбулмасал» таркибига кирувчи бу асарда кишиларни ҳушёрликка, душманга нисбатан сезгир, шафқатсиз бўлишга чақирилади.

Тошбақа фаросатли, софдил ва дўст учун ҳар қандай тўсиқларни енгиб, қийинчиликларга бардош бера оладиган, дўстликни қадрловчи, душманга нисбатан эса шафқатсиз бўлувчи ижобий образдир.

Чаён эса бутунлай унинг тескариси — яхшиликка ёмонлик қилувчи, тўғри келганга ўз нишини санчувчи,

бадхулқ салбий образдир. Унинг сувдан ўтолмайдиганини билган Тошбақа елкасига ўтказиб сувда сузаётганида қора ниятли Чаён миннатдорлик ўрнига ўз ода-тига кўра Тошбақа косасига ниш уриб заҳарламоқчи бўлади. Аммо Чаённинг бу қилмиши амалга ошмайди— қабиҳлиги учун Тошбақа уни сувга ғарқ қилади.

Бу билан Гулханий яхшилик ва эзгуликнинг мангу-лиги, ёвузлик ва ёмонликнинг эса умри қисқалигини қиссадан ҳисса сифатида талқин этади...

Луғат

- Авло *а.*— яхши, тузук, дуруст.
 Азим *а.*— катта, улуг.
 Алқисса *а.*— шундай қилиб, оқибатда.
 Асно *а.*— замон, пайт, лаҳза, ҳол.
 Ақраб *а.*— чаён.
 Боғоят *ф.-а.*— жуда, жуда ҳам, ниҳоятда.
 Баҳадди *ф.-а.*— жуда, ҳаддан ортиқ, ниҳоятда.
 Биродар *а.*— оғайни.
 Бодия *а.*— чўл, дашт, саҳро.
 Васий *а.*— кенг.
 Инон *а.*— жилов, тизгин; **инон-ихтиёрини бермоқ** — *маж.* ирода ва хоҳишини бериб қўймоқ, ихтиёрини тамоман топширмоқ.
 Истидъо *а.*— хоҳиш, илтимос, талаб.
 Коф *ф.*— иш; **кор қилмоқ** — таъсир қилмоқ.
 Манозил *а.*— бирлиги манзил; бекатлар, манзиллар.
 Мароҳил *а.*— манзилгоҳ, йўлнинг маълум масофаси; карвонсарой, меҳмонхона, тўхтаб дам оладиган жой.
 Маъзур *а.*— узрли.
 Навозанда *ф.*— куйловчи, наво қилувчи; сўзловчи, ҳикоя қилувчи.
 Найза *ф.*— учи ўткир ҳарбий қурол; *маж.* ниш.
 Наҳр *а.*— дарё.
 Озмойиш *а.*— синов, имтиҳон.
 Охирул-амир *а.*— оқибатда, ниҳоятда, шундай қилиб.
 Расм *а.*— одат, қоида, тартиб.
 Санглушт *ф.*— тошбақа.
 Соҳил *а.*— қирғоқ.
 Тай *а.*— утиш; **тай қилмоқ** — ўтмоқ.
 Уза — уст; **йўл узасида** — йўл устида, йўлда.
 Хор. *ф.*— тикан; **хор сифат** — тиканга ўхшаш, тикан сингари, тикандай.
 Хўб *ф.*— яхши, тузук, дуруст.
 Чўлғоч — эшкак; чўлғочини қўлига олмоқ — *маж.* сувда сузмоқ.
 Якжирма *ф.-а.*— *маж.* қаттиқ, мустаҳкам, айнан бир бутун жисм, яхлит материя.
 Уғрамоқ — хоҳиш, истак; **ўткарғали ўғармоқ** — ўтказишга қарор қилмоқ.
 Қатъ *а.*— бориш, юриш; **бодия қатъ этмак** — чўлда юрмоқ, чўл кезмоқ, дашту саҳродан ўтмоқ.
 Гаввос *а.*— дарё ёки денгиз тубига тушиб дур олувчи мутахассис; сувга шўнғувчи.

Ғўта а. — шўнғиш; ғўта урмоқ — шўнғимоқ.

Ҳосил а. — маҳсул, натижа; ҳосил қилмоқ — орттирмоқ, пайдо қилмоқ.

Фразеология

Дучор бўлмоқ — йўлиқмоқ, учрашиб қолмоқ.

Якжирма қалқон — қаттиқ елка, қаттиқ коса.

Муддао истидьосининг соҳилига ўзини олмоқ — қирғоққа чиқмоқ.

Пўлод найза — ниш; чаённинг ниши.

Жавоҳир термоқ — маж. қутулмоқ, озод бўлмоқ.

Эшак ўйини қирқ йилда — пайти келиш, имкони борида.

Грамматика

Қаратқич келишиги қўшимчаси аксарият ҳолатда **-ни** шаклида келади: *Билганинг йўқмиким, ақрабни муддаоси ниш урмоқдур*. Тушум келишиги қўшимчаси насрий асарда ҳам **-н** тарзида қўлланиши мумкин: Чаёнға инон-ихтиёрин бериб... **-дир** боғламаси **-дур** шаклида учрайди: *Эй биродар, сабаб надурки, буён ўтмайсиз*.

«Хоҳ» сўзи такрор қўлланганда боғловчи вазифасини бажаради: *...ақрабнинг муддаоси ниш урмоқдур, хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина*.

-моқда (-моғда) қўшимчаси асар учун сермаҳсулдир: *Сангпушт... ғаввослардек бир ғўта урдиким, ул жавоҳир термоқда ва чаён жон бермоғда қолди*.

Феълнинг орттирма даражаси қўшимчаси **-каз** (**-киз**) асарда **-кар** шаклида ишлатилган: *Авло улдурким, ўткариб қўйсам*.

Стилистика

Уҳшатиш. Бу усул қуйидаги воситалар ёрдамида юзага чиқади:

1. «сифат» сўзи ёрдамида; *Сенинг бу хор с и ф а т найзайи бемажолинг мени якжирма қалқонимға не кор қилсун?*

2. **-дек** қўшимчаси ёрдамида: *Ғоз ва ўрдакдек силкиниб турди*.

3. **-ча** қўшимчаси ёрдамида: *Кўз ёшича су бўлса, бизга маъзур тутинг*.

Жонлантириш. Бу усул Тошбақа ва Чаёнларнинг аллегорик тарзда худди инсонлар сингари сўзлашиши орқали баён этилган: *Сангпушт айдики: Эй биродар, сабаб надурки, буён ўтмайсиз? Чаён айди: Кўз ёшича су бўлса, бизга маъзур тутинг*.

Драматик асар таҳлили

МАҚСУД ШАЙХЗОДА

«МИРЗО УЛУҒБЕК» ТРАГЕДИЯСИ

Мақсуд Шайхзоданинг оқ шеър шаклида ёзилган бу трагедияси 1961 йилда яратилган бўлиб, ёзувчи ижодининг чўққиси ҳисобланади. Унда ўрта асрнинг буюк олими, давлат бошлиғи Мирзо Улуғбек ҳаётининг сўнги икки йили тасвирланган.

Асарнинг асосий мазмун йўналиши илғор кучлар билан жаҳолатнинг ўзаро курашидан иборатдир. Ёзувчи шу кураш жараёнини тасвирлар экан, Мирзо Улуғбек фожиасини ижтимоий тузумдан ва шу тузумдаги аёвсиз зиддиятлардан излайди.

Мақсуд Шайхзода бу асарида ижтимоий воқеликни ҳам тарихчи, ҳам ижодкор сифатида аниқ ёритиб бера олган. Асарда Улуғбек, Абдуллатиф, Гавҳаршодбегим, Али Қушчи, Саккокий, Шайхулислом Бурҳониддин, Хўжа Аҳрор, Саид Обид, Абдураззоқ Самарқандий, Қози Мискин каби тарихий шахслардан ташқари воқеликни, Улуғбек образини ҳар тарафлама очиб бериш мақсадида ёзувчи томонидан ижод қилинган Фируза, Ота Мурод, Бердиёр, Пири Зиндоний, Бобо Қайфий, Кўр Қаландар сингари тўқима образлар ҳам учрайди.

Асар тили ҳақида. Ёзувчининг тилдан моҳирлик билан фойдалана билиши, қаламга олинаётган давр тили хусусиятларини иложи борича асар руҳига сингдира олиши асарнинг қимматига қиммат қўшади.

Мақсуд Шайхзода ушбу трагедиясида ўша давр тили унсурларини сингдиришга ҳаракат қилгани ҳолда баъзи чекланишларга ҳам йўл қўйган. Масалан, асарда феъл шакллари «тикдик», «ичдик», «кетдик», «эшитдим», «ҳибс этган», «жазм этдим» шаклида берилган. Ваҳоланки XV асрдаги ўзбек тили сингармонизмни ўзида сақлаган эди. Шу асосда қўшимчаларнинг барчаси феъл ўзакларига жарангсиз вариантда қўшилишини тақозо этади: «тиктим», «ичтик», «кеттик», «эшиттим», «ҳибс эткан», «жазм эткан» кабилар.

Ўша давр тилига хос хусусиятларнинг бузиб берилиши Саккокий қасидасидан келтирилган парчада ҳам кўринади.

Жаҳондин кетди /?/ ташвишу мабодийи амон келди,
 Халойиқ, айш этинг бугун /?/, сурури жовидон келди.
 Аё, шоҳо, малаксайрат /?/, сенинг васфинг сўзи ичра
 Уқигин /?/ энди /?/ олингда яна бир достон келди.
 Салотин дунёда кўб келдию кечди /?/ сенингдек /?/
бир—
 Фалакнинг гар тили бўлса, айтсинким /?/. қачон келди...
Шаҳо, лутфинени ?/ топқум деб дуочи банда
Саккокий,
 Белин жони била боғлаб бу хизматга /?/ равон келди.

Келтирилган бу парчадаги савол аломатли сўзлар ўша давр тили нуқтаи назаридан «кетти», «бу кун», «малаксайрат», «ўқиғил», «эмди», «кечти», «сенингтек», «айтсинким», «лутфунгин», «хизматқа» шаклида бўлади.

Бундан ташқари, ҳар қандай адиб асарнинг лексик қатламини баён этишда, қаламга олинаётган давр тилини ҳам назарда тутиши лозим. Чунки тарихий мавзуларга бағишланган асарларда янгича сўзларни ишлатиб бўлмаганидек, ҳозирги давр мавзусига бағишланган асарларда ҳам архаик сўзларни қўллаш яхши натижа бермайди.

Мазкур асарда иккинчи парданинг биринчи ва тўртинчи кўринишида ва бешинчи парданинг иккинчи кўринишида Улуғбек нутқида «авахта» сўзи қўлланган:

*Ҳай, муҳтасиб, сизга қолса бутун миллатнинг
Ярми чириб кетар эди а в а х т а ларда...*

*Шу туфайли бандда кўриб уни, танишиб
А в а х та да қолсин деди султон Улуғбек...*

*Амир Темур ҳимматидин Улуғбек сўзим:
А в а х т а дан бўшатилинсин Пири Зиндоний!*

Бунда «авахта» ўрнида «зиндон» сўзининг қўлланиши жоиздир. Чунки «авахта» сўзи немисча «хауптвахта»нинг бузилган шакли бўлиб, ўзбек тилига рус тили орқали кейинги даврда кириб келган.

Луғат

- Авахта** *н.* — қамоқхона, турма.
Авага — чевара.
Авомун-нос *а.* — одамлар гуруҳи, кишилар тўдаси: *омма*, *халқ*, *асли авом* — *омма*, *ун* — *боғловчи*, *нос* — *киши*, *инсон*, *одам*.
Азим *а.* — катта, улкан, буюк.
Азозил *а.* — иблис, шайтон.
Алаш — *алаш қилмоқ* — оломон қилмоқ, *купчилик бўлиб ҳукмсиз жазоламоқ*, *оломон бўлиб ўртага олмоқ*.
Альон *а.* — ҳозир, шу пайтда, айна вақтда.
Алҳазар *а.* — худо сақласин; сақланиш, ҳазар қилиш.
Амон *а.* — паноҳ, нажот.
Арзи ҳол *а.* — ариза.
Аросат *а.* — *маж.* *ғавғо*, *тўполон*, *ур-йиқит*.
Асо *а.* — ҳисса.
Асфалас-софилин *а.* — дўзахнинг энг таги, жаҳаннам.
Аълоҳазрат *а.* — юқори мартабали шахсларга ҳурмат юзасидан му-
рожаат қилиб айтиладиган сўз; *жаноби олий*.
Аҳоб *а.* — дўстлар, ўртоқлар.
Аҳком *а.* — ҳукмлар: *аҳкоми дин* — *дин ҳукмлари*.
Бадавий *а.* — *маж.* *сахройи*; *асли арабларнинг сахрода яшовчи бир*
уруғи.
Бадрафтор *ф.* — қилиғи совуқ; *иғвогар*, *ғаламис*.
Башар *а.* — *инсон*, *одам*, *мардум*, *одамзод*.
Бидъат *а.* — *диний ақидаларга киритилган ислоҳ*, *динда кейин пай-*
до булган янгиликлар.
Билкуллия *а.* — *батамом*, *бутунлай*, *тамомила*.
Биллоҳ *а.* — қасамни билдирувчи сўз: *Бахудо! Худо урсин! Худо*
ҳақи!
Биру бор — *маж.* *тангри*, *худо*, *оллоҳ*: *асли яккаю ягона*, *ёлғиз*,
доимий, *мавжуд*.
Бозоргон *ф.* — *савдогар*, *савдогарчилик билан шуғулланувчи киши*.
Балиаҳд *а.* — *тахт вориси*.
Воасафо *а.* — *водариғ*, *воҳасрато*: *ҳайҳот*, *афсус*, *эсиз*.
Волида *а.* — *она*.
Густоҳ *ф.* — *одобсиз*, *беадаб*, *беандиша*, *сурбет*.
Дарвеш *ф.* — *тарки дунё қилган*, *бу дунё ишларидан воз кечган*
киши.
Дастпарварда *ф.* — *қўлда тарбияланган*, *ҳузурида тарбия кўрган*,
қўлбола тарбия кўрган.
Дастур *ф.* — *иш-ҳаракат учун қўлланма*, *йўл-йўриқ*, *низои*.
Даҳма *ф.* — *қабр устига урнатилган ёдгорлик*, *мақбара*.
Даҳа *ф.* — *вилоят ёки шаҳарнинг маъмурий-ҳудудий бўлими*,
район, *ноҳия*, *туман*.
Даҳрийлик — *худого ишонмаслик*, *динсизлик*, *худосизлик*.
Дебоча — *маж.* *кириш*, *муқаддима*, *бошланиш*.
Девонбеги — *Ўрта Осиёда подшо ва хон саройида девоннинг ёки*
айрим вазирлик маҳкамаларининг бошлиқлари.
Диёнат *а.* — *дин қонун-қоидаларига қаттиқ амал қилиш*, *диндор-*
лик, *тақводорлик*.
Доруға *м.* — *Ўрта асарларда Олтин Ўрда*, *Ўрта Осиё ва Эронда*
вилоят, *ўлка*, *шаҳар ҳокими*, *шаҳар назоратчиси*, *шаҳар бош-*
лиғи.

- Дубулга** — тиг ёки ўқдан сақланиш учун темир ёки пулатдан ишланган бош кийим; шлем, каска.
- Ерлиг** — расмий рухсат ҳужжати, фармон, буйруқ.
- Ёғи** — душман, ёв.
- Жовидон ф.** — абадий, доимий, мангу.
- Жоме а.** — марказий масжид.
- Жувонбахт ф.** — бахтли, бахтиёр, толеи баланд.
- Заифа а.** — хотин, аёл, қиз.
- Заковат а.** — ақл, идрок, фаҳм, фаросат.
- Закоат а.** — Ўрта Осиё хонликларида чорва ва мол-мулкнинг қирқдан бир улуши миқдориди ҳар йили давлат хазинасига олинган солиқ.
- Зеру забар ф.** — остин-устун, толотуп; *маж.* вайрон; *асли зер* — таг. забар — уст.
- Зикр а.** — *маж.* мусулмонларнинг бирор руҳоний бошчилигида давра қуриб худо ва азиз-авлиёларнинг номларини баланд овоз билан тилга олиб, ғайри-табiiий ҳаракатлар, телбалар сингари жазава билан ўтказадиган маросим номи.
- Зиллат а.** — хор-зорлик, қадрсизлик, таҳқирланиш.
- Зол а.** — *маж.* зийрак, ақли ўткир; *асли* кекса киши.
- Зуллолоҳу фил-арз а.** — худонинг ердаги сояси; *маж.* тагнинг ердаги ишончли кишиси.
- Зулмат а.** — 1. қоронғилик. 2. *маж.* нодонлик, жаҳолат.
- Зугум а.** — *маж.* қайғу, руҳан эзилиш, андуҳ; *асли* зақум ёки заққум — сутсимон ширасида ўткир заҳарли модда бўлган дарахт.
- Ивирувчи** — бошқарувчи, қайирувчи, эвирувчи.
- Издихом а.** — жам бўлиб, биргаликда, жамликда.
- Изи а.** — рухсат, ижозат.
- Ислом а.** — мусулмон дини.
- Истифода а.** — фойдаланиш.
- Ифтиро а.** — бўҳтон, тухмат,
- Иқомат а.** — истиқомат қилмоқ, яшамоқ, манзил тутмоқ.
- Йитмоқ** — йўқолмоқ.
- Калом а.** — сўз, жумла.
- Қамарбасталик** — ҳар доим бирга, мудом ёнма-ён.
- Кечмак** — кетмоқ; *маж.* оламдан ўтмоқ, вафот этмоқ.
- Қоинот а.** — осмон сфераси, космос.
- Қофир а.** — динсиз, ислом динини инкор этувчи шахс.
- Қошона ф.** — кўркем ва ҳашаматли бино.
- Лобид а.** — муқаррар, бажарилиши зарур, амалга ошмаслиги мумкин эмас, *асли* лобуд (д) — ночор, ноилож.
- Мабодий а.** — бошланиш, келиб чиқиш жой; манба, асос.
- Мавлоно а.** — олим ва фозил кишиларни, устозларни улуғлаб, уларнинг номларига қўшиб ишлатиладиган сўз.
- Маддоҳ а.** — одамлар гавжум жойларда диний мазмунда вазъ, панднасихат айтиб тирикчилик қилувчи киши; *маж.* мақтовчи, мадҳ қилувчи.
- Мазҳаб а.** — *маж.* ўз қарашлари ва ақидалари билан бошқалардан ажралиб қолган гуруҳ, секта.
- Малаксайрат а.** — малакка ўхшаш, малак сингари, фаришта каби; *асли* малаксийрат.
- Малъун а.** — лаънати, лаънатланган.
- Манкуҳа а.** — никоҳдаги қонуний хотин.
- Манфур а.** — нафратлантирувчи, нафратга лойиқ, жирканч.

- Маъмур а.**— амр, фармон.
Мақбара а.— қабр устига қурилган бино.
Мағриб а.— ғарб
Маҳрам а.— ишончли хизматкор.
Маҳшар а.— диний эътиқодга кура дунё тамом бўлгандан кейин бутун ўлган кишилар тирилиб, сўроққа тўпланиш куни; қиёмат, охират.
Минбаъд а.— бундан кейин, бундан сунг.
Монолог з.— саҳна ёки бошқа адабий асар иштирокчиларининг ўзига, бошқа иштирокчиларга ёки томошабинларга қаратилган нутқи.
Мужоҳид а.— дин учун курашувчи.
Музайян а.— безалган, безакли.
Музтар ф.— ожиз, муҳтож, бечора, шўрлик, камбағал.
Мулозим а.— ходим, хизматчи.
Мунажжим а.— юлдузларга қараб фол кўрувчи киши; астролог.
Мўрид а.— руҳоний ёки устознинг шогирди, эшон ёки пирнинг мухлиси.
Муфти а.— шариат қонунларини талқин қилувчи, шариат ва ҳуқуқ масалалари юзасидан ҳукм чиқарувчи, фатво берувчи лавозимли киши.
Муҳтасиб а.— шариатга хилоф ишларни текширувчи, дин тартибларини назорат қилиб боровчи диний амалдор.
Мўмин а.— мусулмон, ислом динидаги киши.
Навкар ф.— ҳукмдорларнинг ҳарбий аскарари; сарбоз.
Насаб а.— келиб чиқиш, насл, авлод, аждод.
Низом а.— маж. давлатни тартибга солиб турувчи қонда.
Нохалаф ф.-а.— ноасл, тағи паст, нокас, разил.
Обхона ф.— зах ва қоронғи қамоқхона; зиндон; *асли об* — сув, *хона* — уй.
Олат а.— асбоб.
Омий а.— саводсиз, ўқимаган.
Омода ф.— тайёр, ҳозир, муҳайё.
Ориф а.— маърифатли, доно, билимли.
Осий а.— гуноҳкор, айбли.
Офоқ а.— уфқлар; **офоқи жаҳон** — маж. бутун жаҳон.
Ошифта ф.— севиш, кўнгил бериш, ошиқ бўлиш; *асли ошуфта*.
Оқпадар — отаси лаънатлаган, отаси оқ қилган; отанинг фарзанддан воз кечиши.
Оҳангар ф.— темирчи.
Пайгирнома ф.— трубка шаклида ўралган, узун қоғозга ёзилган хат, нома.
Пир ф.— диний бошлиқ, диний раҳбар.
Пок ф.— тоза.
Посбон ф.— қўриқчи, соқчи, қоровул; эшик ёки дарвозада қорувликда турган киши.
Раддибадал а.— ҳамлани қайтармоқ, басма-бас турмоқ, жангда душман ҳужумини бирма-бир қайтармоқ.
Расадхона ф.— обсерватория, махсус асбоблар ёрдамида осмон жисмларини кузатиш билан шуғулланувчи жой.
Расм а.— урф-одат, таомил.
Риёзий а.— ҳисоб илми, математика; **риёзий қонун** — математик қонуният.
Сабий а.— бола, гўдак, фарзанд.
Сабоқдош а.-ф.— бирга ўқиган, сабоқ, дарс олган киши, мактабдош.

- Сайид а.**— Муҳаммад пайғамбар авлодларига мансуб киши.
Сайхун — Сирдарёнинг эски номи.
Салотин а.— султонлар, подшолар.
Салоҳият а.— қобилият, тўғрилиқ, иқтидор.
Салтанат а.— подшо, хон, амир ҳукмронлиги остидаги давлат.
Сарбадор ф.— XIV асрда Эрон ва Урта Осиёда мўғуллар ва маҳаллий феодаллар зулмига қарши кўтарилган халқ озодлик ҳаракати қатнашчиси.
Сағана ф.— қабр устига қурилган бино.
Себ ф.— олма, себи Самарқандий — Самарқанд олмаси.
Сипоҳ ф.— жангчи, аскар.
Соб — соб бўлмоқ — *маж.* ишдан чиқмоқ, адойин тамом бўлмоқ.
Сокит а.— сукут, жимлик, пауза.
Сония а.— секунд, бир лаҳза.
Соҳибқирон а.— *маж.* Амир Темурнинг унвони; *асли* бахтли бўлиб туғилган, юлдузи чарақлаган.
Сувсамоқ — чанқамоқ.
Судхўр ф.— қарз бериш эвазига фойда олувчи, наф кўрувчи.
Султон — подшо, шоҳ; амир, хон, ҳокимият бошлиғи.
Таадди а.— зулм, тажовуз.
Таассуб а.— маслак, эътиқодга кўр-кўрона эргашиш; фанатик.
Талабул-илм а.— илм хоҳиши, илм талаби. **Талабул-илм фаризатун ало кулли муслиму муслимот** — илм хоҳиши барча мусулмонлар учун мажбурийдир.
Талоқ а.— никоҳни бузиш, бекор қилиш ҳақидаги эр томонидан айтиладиган сўз; *асли* халослик, озодлик.
Талоқнома а.-ф.— никоҳни бузиш, бекор қилиш ҳақидаги ҳужжат.
Таносиб а.— муносибат, боғланиш; мутаносиблик, тенг боғланиш; пропорция; **таносиби Пиглимиус** — Птоломейнинг пропорционал жадвали.
Тариқат а.— йўл, усул, тарз.
Тархон — Урта асрларда ҳокимият томонидан ҳар қандай мажбурийятлардан озод қилинган киши; имтиёзли қабила, уруғ, зот ёки мансабдор.
Таъбир а.— таъриф-тавсиф.
Таҳқир а.— ҳақорат қилиш, хўрлаш, камситиш.
Тийнат а.— хулқ-атвор, табиат; характер.
Тирамоҳи ф.— кузги; *асли тира, тийра* — қоронғи, моҳ — ой.
Тортиқ — совға, ҳадя.
Туман — 1917 йилгача Урта Осиёдаги маъмурий-ҳудудий бўлиниш; уезд.
Туг — байроқ; **тинчлик байроғини ўрнатмоқ** — *маж.* тинчлик ўрнатмоқ, осойишталикни таъминламоқ.
Тура — катта амалдор, ҳоким, зодагон, аристократ.
Ува — водий, пасттекислик.
Урфон а.— илму фан, маърифат.
Файз а.— ўзига жалб қиладиган, завқ-шавқ бағишлайдиган хусусият; жозибадорлик, кўрк; **файз олмоқ** — кўркамлашмоқ.
Фасод а.— тартибсизлик, ахлоқсизлик; фитна, ифво.
Фатво а.— диний қонун юзасидан бирор масала ёки даъвонинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида ёзма ё оғзаки баён этилган фикр.
Фозил а.— ўқимишли, билимли.
Фоний а.— тез ўтиб кетадиган; ўткинчи, омонат дунё ҳақида.

- Фонус** 2.—1. Одатда қўлда кўтариб юриладиган ёки бирор жойга ўрнатиладиган, шамол ва ёғиндан муҳофаза қилинадиган чироқ; 2. *маж.* ой.
- Фуқаро** *а.*— бирор мамлакатнинг доимий граждани, мамлакат аҳолиси.
- Хабис** *а.*— пасткаш, палил, разил, бадкирдор, ярамас, тубан.
- Хирож** *а.*— феодализм даврида деҳқонлардан олинадиган солиқ.
- Хонақоҳ** *ф.*— масжиднинг намоз ўқиладиган хонаси.
- Хоника** — хонбека, хоним.
- Хоқон** — хон, подшоҳ.
- Худованд** *ф.*— худо, оллоҳ, тангри.
- Хун** *ф.*— қон: **хун талаб қилмоқ** — товон сўрамоқ, қонли ўч талаб қилмоқ.
- Хурфот** *а.*— диний сафсаталар, бемаъни диний гаплар, диний уйдирмалар, асоссиз диний фикрлар.
- Хусумат** *а.*— кек, адоват, кўролмаслик; қасд, душманлик.
- Хусуф** *а.*— ойнинг тутилиши.
- Чилангар** *ф.*— металл буюмларни қўлда ясовчи, тузатувчи мутахассис.
- Чистон** *ф.*— жумбоқ, топишмоқ.
- Шабхун** *ф.*— душман, йултўсар ёки угрининг кечаси тўсатдан қилган ҳамласи.
- Шавкатмаоб** *а.*— қувватпаноҳ, қудрат эгаси.
- Шажара** *а.*— маълум бир уруғ авлодларининг келиб чиқиши ва узаро қариндошлик даражасини изчиллик билан санаб кўрсатувчи руйхат, тарих; *асли дарахт.*
- Шайхулислом** *а.*— мусулмон руҳонийлари бошлигининг унвони ва шу унвонга эга киши; бош руҳоний.
- Шаръий** *а.*— қонуний, шариат қонуни асосида, шариатли.
- Шафоат** *а.*— шифо, малҳам, даво.
- Шаҳид** *а.*— дин ёки мазҳаб йўлида ҳалок бўлган шахс.
- Шаҳриёр** *ф.*— жаноби олийлари, шоҳаншоҳ, буюк шоҳ, олий ҳазрат.
- Элат** — эллар, юртлар.
- Эпашанг** — лапашанг, пуноқ, ношуд.
- Ясовул** — Урта Осиё хонликлари даврида юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуролли соқчи.
- Улпон** — деҳқонлардан ердан фойдаланганлиги учун олинадиган солиқ, ер солиғи.
- Қаландар** *ф.*— диний ғазаллар ўқиб, мусулмон динини тарғиб қилиб, дарбадар кезувчи дарвеш, бу дунёдан воз кечиб, тарки дунё қилган киши.
- Қандил** 2.— бир печа шам қўйиладиган осма чироқ, чилчироқ, люстра; *асли канделябр.*
- Қасида** *а.*— бирор шахс, айниқса ҳукмдорлар мадҳига бағишлаб ёзиладиган шеър.
- Қиблагоҳ** *а. ф.*— ўта ҳурматга лойиқ киши (масалан, ота, она) га мурожаат шакли.
- Қиблайи олам** *а.*— *маж.* шоҳ, хон, амир ва шу каби ҳукмдорларга ҳурмат юзасидан мурожаат («жаноби олийлари», «олийҳазрат» ўрнида); *асли* жаҳоннинг, оламнинг қибла тарафи.
- Қози** *а.*— ўтмишда шариат қонуни буйича иш кўрган амалдор шахс; судья.
- Қопқа** — эшик.

Қосир а.— қусурли; **ақли қосир** — ақли нуқсонли, қусурли, ақли заиф, телбанома.

Ғаним а.— ёв, душман, рақиб.

Ғози а.— муқаддас урушда қатнашувчи, ўз эътиқоди йўлида жанг қилувчи; жанговар.

Ғамду сано а.— худо шаънига айтиладиган мақтов сўзлар; мадҳ, мадҳия.

Ҳасанот а.— яхшиликлар, эзгуликлар; хайрли; қадамларига ҳасанот — хуш келибдилар, пойқадамлари муборак.

Ҳасорат а.— тўсиқлар, тўсқинликлар.

Ҳижрий а.— мусулмонларнинг эски йил ҳисоби (Муҳаммад пайғамбарнинг ўз яқин қавмлари билан милодий йил ҳисобида 622 йил 16 июлда Маккадан Мадинага кучиши билан боғлиқ ҳижрий йил ҳисоби).

Фразеология

Қош қораймоқ — кеч бўлмоқ, қоронғилик тушмоқ.

Кўзга ташланмоқ — кўринмоқ.

Тил бириктирмоқ — бирор иш-ҳаракат ҳақида махфий равишда ўзаро келишиб олмоқ, гапни, маслаҳатни бир ерга қўймоқ. аҳду паймон қилмоқ.

Қовушган юраклар — севишганлар, бир-бирига кўнгил қўйган кишилар.

Бурни қонамоқ — зарар кўрмоқ, шикаст емоқ, азият чекмоқ.

Бошдан кечмоқ — боши кесилмоқ; ўлмоқ, вафот этмоқ.

Хунини талаб қилмоқ — а) ўч олмоқ, интиқом талаб қилмоқ; б) ўлдирилган бирор кишининг қони учун пул ёки ҳақ талаб қилмоқ, товон сўрамоқ.

Оқ бўлмоқ — ота томонидан лаънатланмоқ; воз кечилган, юз ўгирилган.

Тилга тил тегизмоқ — меҳрибонлик қилмоқ, суймоқ.

Тилга киргизмоқ — гапиртирмоқ, сўзлашга ўргатмоқ.

Бел боғламоқ — бирор ишни бажаришга киришмоқ, ҳозирланмоқ.

Тинкаси қуримоқ — ҳолдан тоймоқ, аҳволи танг бўлмоқ.

Сабр косасини тўлдирмоқ — тоқатини тоқ қилмоқ, ортиқ чидашга тоқати қолмаслик.

Қалава ечилгани йўқ — жумбоқнинг сабаби топилгани йўқ, бирор воқеанинг сири ечилмади.

Оғзи маҳкам — сир сақлайдиган, ҳар қандай сирни гапиравермайдиган, сир бермайдиган.

Чўллаб қолмоқ — чанқамоқ, сувсамоқ.

Бир ёстиққа бош қўймоқ — турмуш қурмоқ, эру хотин бўлиб яшамоқ.

Севги боғчасидан гул термоқ — севмоқ, муҳаббат қўймоқ.

- Пуч бўлмоқ** — енгилмоқ, мақсадга эриша олмаслик.
- Умидсиз шайтон** — умид қилиш, умидини узмаслик, умидворлик билан ҳаракат қилмоқлик, ноумид бўлмаслик.
- Юракни олдирмоқ** — қўрқмоқ, ҳайиқмоқ, хавфсирамоқ, чўчимоқ.
- Лашкар тортмоқ** — бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга қўшин билан бостириб бормоқ.
- Уйдирма гап** — ёлгон, бўҳтон.
- Қўзи очилмоқ** — ҳамма нарсани тушунмоқ, моҳиятини англамоқ, оқ-қорани танимоқ.

Стилистика

Метафора. Асарда қўлланган метафоралар мазмунига кўра ижобий, салбий ва бетараф ҳолатда бўлади. Ижобий метафоралар «малаксайрат» («малаксийрат»), «шунқор» сўзлари орқали берилган бўлиб, «малаксайрат» — фариштага ўхшаш, «шунқор» — лочин маъноларини беради ва уларнинг биринчиси поклик, озодалик, хушхулқлик, гўзаллик тимсоли бўлса, иккинчиси жасурлик, қўрқмаслик, ботирлик рамзидир:

*Аё, шоҳо, м а л а к с а й р а т, сенинг васфинг сўзи
ичра,
Ўқигин энди олингда яна бир дoston келди.*

Сен қайдасан, ҳай Бердиёр, Чотқол ш у н қ о р и.

Асарда қўлланган салбий маънодаги метафора сўзлар «бўри», «шақал», «ёввойи ит», «япалоқ», «кўршапалак», «пашша», «чивин», «девона», «пес» сингарилардир.

Улуғбек ва у бошлиқ олижаноб руҳдаги кишиларга қарши курашган фитначилар, золимлар ваҳшийлик, қонхўрлик, ёвузлик рамзи бўлган бўри, шақал ва ёввойи итларга ўхшатилади:

*Давлатимиз танасини ғажиб йиртмоқчи
Ш а қ а л ларнинг галасини тўзгитиб келдик.*

Сен инсонми ёки одам шаклида б ў р и?

Ё в в о й и и т қаландарлар дайдиб юрмоқда.

Ўзбек тилида бойўғли, япалоқ, кўршапалак каби қуш ва жониворлар хароба ва зулмат, қурт эса кемириб қуритишлик рамзи сифатида тушунилади ва адолатни бўғмоқчи бўлган қора кучлар уларга ўхшатилади.

*Уҳ... Бу манфур бой ўғлилар, нур душманлари,
Умримизга эгов бўлган ҳароми қуртлар.*

*Эҳ, номардлар, япалоқлар,
кўршапалаклар,
Қоронғида фақат сизнинг ишингиз унар!*

Пашша ғинғиллаб учиш, хиралик қилиш ва ифлос жойларда бўлиш рамзи бўлса, чивин қон сўриш тимсоли ҳисобланади ва улар ҳам ифвогар кучларга нисбат берилади:

*Майли, пашша, майли, чивин ғинғиллай
берсин,*

*Пашшани ҳам, товушин ҳам учирар шамол.
Бўхтончилар ҳунаридур тухмат — ифтиро.*

«Пес» сўзи ғаламислик, фисқу фасод рамзи саналади:

*Боя шоҳга тухмат деган песнинг овози
Кўр қаландар подшоҳга ашшадий душман.*

«Девона» сўзи телбалик тимсолидир:

*Давлатпаноҳ, изн беринг, шу девонани
Тилка-пора қилиб ташлай!*

«Жонивор» сўзи аслида бетараф маънога эга бўлиб, у инсонларга нисбатан қўлланганда салбий тус олади:

*Шу Буроқбек деган ғоят ёвуз жонивор,
Ўзи юртга бек бўлмоқлик мақсадида у
Ўз отасин, қардошларин сўйиб ташлаган.*

Синекдоха. Асарда бутуннинг қисми ўрнида қўлланиши қўбилмагича:

*Ассалом, ай Самарқанднинг вафокор халқи!
Сенга лафзар ва осийиш келтирдим алъон.
Шоҳ отасин ҳанамаган юринини
Қатта-кичик, турку тожик кўролсин.*

Бу мисоллардаги бирлик билан қисм маъносини билдириб келаётган «сен», «катта-кичик», «турку тожик» бутунлик ва жамлиқни билдирувчи сўзлар сўзи ўрнида қўлланган.

Қуйидаги мисолда «фуқаро» сўзи исир қаҳрамони Ота Муродга нисбатан ишлатилган:

Сайид Обид

Буюринг, султон:

Бу густоҳни ясовуллаб ҳайдаб жўнатсин,

Токи сизга дилозорлик етмасин бунда.

(Ота Муродга дўқ билан)

Билмайсанми, давлатпаноҳ сафардан толган

Улуғбек

Сайид Обид, фуқаронинг йўлини тўсмангиз!

Эпитет. Киши, нарса ёки воқеликнинг бирор белгисини, хусусиятини, сифатини аниқ, равшан кўрсатиб берувчи бадиий тасвир воситаси бўлиб, у шундай белги, хусусият, сифатларни ифодаловчи сўз ва сўз бирикмаларидан иборат бўлади: *Шоирсиз юрт бир боғдирки, булбули ўлган.*

Бу мисолда юрт боққа ўхшатилаётган бўлса, «булбули ўлган» бирикмаси эса алғов-далғов бўлган маъносини билдириб, боққа нисбатан сифатлаш вазифасини ўтапти.

Қуйидаги мисолда «коинотнинг ёш келини» бирикмаси «моҳтоб» ойнинг сифатланмишидир:

*Анов тоғлар орқасида, булут сиртида,
Коинотнинг ёш келини моҳтоб ўрмалар.*

Ўхшатиш. Асарда ўхшатиш усули лексик ва грамматик воситалар ёрдамида юзага чиқади.

1. Лексик воситалар қуйидагилар:

а) «каби» кўмакчиси ёрдамида: *Келинларим каниз каби турсин хизматда;*

б) «ўхшар», «ўхшайсиз» сўзлари ёрдамида: *Ниқоб кийган кушандага ўхшар коинот. У хат ўхшар... Абдуллатиф хатига, устоз! Сиз одамга ўхшайсиз у одам эмассиз;*

в) «гўё» юкламаси ёрдамида: *Гўё сирли самовотда биронта қасд бор.*

*Сени кўрдим ва янгитдан яшарди кўнглим,
Гўё энди умрим мангу, йўқ гўё ўлим.*

г) «худди» сўзи ёрдамида. Бу сўз контекста **-дай** аффикси билан биргаликда қўлланади:

*Сўнгера, Темур авлодига худди хизматдай
Хотин олмоқ сиёсий бир вазифа бўлди.*

д) «бўлиб» равишдоши ёрдамида: *Зулук бўлиб эл қонини сўрган ҳайвонлар.*

е) «ранг» сўзи ёрдамида:

*Ой сузади фируза ранг самоват аро,
Фируза р а н г кўкка берар ой доим оро.*

ё) «шаклида» сўзи ёрдамида: *Сен инсонми ёки одам ш а к л и д а бўри?*

ж) «хос» сўзи ёрдамида: *Унинг қиёфаси кўчманчи босқин элатларига х о с ҳайбатли ва бадавий.*

з) «қаторида» сўзи ёрдамида:

*Бизнинг қизга улар йигит тўнин кийгизиб,
Талабалар қ а т о р и д а олиб киришган,*

и) «тенглаштириб» равишдоши ёрдамида: *Аббоснинг «ошиқ»лигини қизининг олиб қочилишига тенглаштириб Улуғбекка заҳарханда қилди.*

2. Грамматик воситалар қуйидагилар:

а) -дай, -дек қўшимчалари ёрдамида:

*Манкуҳангиз Фирузаой фариштадек пок!
Хатни қопиб, йиртиб олди сиртлондай чаққон.
Кўз чўғидек асраб боқдим Абдуллатифни.*

Аббос эшик олдида ҳайкалдай қотиб турарди.

б) -ларча аффикси ёрдамида: *Буроқбек буриларча хавфсираб турганда Девонбеги... тиз чўкишга мажбур этди.*

в) -ча аффикси ёрдамида:... (Нигор ойм) *оз ва маъноли қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбилардек юқоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди.*

Перефраз. Асарда бир қатор сўзлар учрайдики, улар мазмунан кўчма маъно касб этади. Чунончи, «подшоҳ» сўзи ўрнида *давлатпаноҳ, шаҳриёр, аълоҳазрат, қиблайи олам, соҳибқирон* сингари сўзлар ишлатилган бўлса, «ота» сўзи ўрнида *қиблагоҳ, бузургвор, «она»* сўзи ўрнида *волида, «аёл»* ўрнида *заифа, «зиндон»* ўрнида *мозор, дўзах, «золим»* ўрнида *бағритош* сўзлари қўлланиб, янги маъно касб этган.

«Кўкнинг фонуси» бирикмаси эса ой маъносига қўлланган:

Сен ҳам бир оз кечикибсан, кўкнинг фонуси!

Душман мени енголмасди, чиқсанг олдинроқ.

«Белимиз синди» ибораси орқали хонавайрон бўлиш, қашшоқлашниш маъноси берилди: *Бошинамиз тўзиб кетди, синди белимиз?*

Символ. Бу усул асарда Улуғбекнинг подшолик тожини бошидан олиб, олтин баркашга қўйиш эпизодиди кўришиб, бу Улуғбекнинг подшолик лавозимидан воз кечиш маъносини билдиради:

*Амир Тему́р ҳимматидан Улуғбек сўзим:
Мамлакатнинг оромини назарда тутиб,
Низоларга барҳам бермоқ нияти билан...
Қарор қилдик: Амир Тему́р пойтахтида биз
Унинг бизга мерос қўйган олтин тожини
Бошимиздан билкуллия олиб қўймоққа!*

*(Бошидан олтин тожни олиб маҳрам тутган
олтин баркашга қўяди.)*

Шунингдек, 2-парданинг 2-кўринишидаги ремаркада Улуғбекнинг Тошкент исёнини бостириб келгандан сўнг қиличини камаридан ечиб, уни қўлида ҳасса шаклида ушлаши ва дубулғасини олиб, дастор кийиши ҳам мамлакатнинг энди бундан буёнги тинчлиги ва осойишталигининг рамзи ҳисобланади: *Улуғбек қиличини белидан ечиб олиб, қўлига асо тутди. Чакмонини ечиб тўн кияди, дубулғасини кўтариб бошига мударрис дасторини қўяди.*

Аллегория. Қочириқ, киноя, кесатиш маъносини ифодалашда аллегория усули кенг қўлланилади. Асарда Пири Зиндонийнинг Улуғбекка қарата айтган диалог кинояга мисол бўла олади:

*Эшитганман, ўта кетган фозил экансиз,
Аммо асли шоҳ ўғлисиз, шу учун ҳар дам
Кўзингизни қамаштирар тож ялтироғи.*

Апострофа. Бу усул ҳам жонлантиришнинг бир тури бўлиб, жонсиз нарса ёки мавҳум тушунчага жонли нарсасидек мурожаат қилинади:

*Дунё, дунё, бевафосан, биламан сени,
Аммо сенга ёмон фарзанд эмас эдим-ку!
Еруғ кунда, бахт айёми, мени ёд айла.*

Хайр сизга, шўх юлдузлар, сенга ғамли ой!

Антитеза. Бу усул бир-бирига зид тушунча ва фикрларни баён этади:

*Сиз одамга ўхшайсизу, одам эмассиз.
Ҳатто нодон бўлсақ ҳамки, чин доноликка
Қистаётган ғамхўримиз, у фаришта ким ?*

*Соя бўлиб сояндаги ерни билмасанг,
Бу — султонлик вазифасин унутмоқликдир.*

*Бир ёстиққа бош қўйилди, юраклар-чи: ёт
Хотирласам, мени босар хижолат, уят.*

*Ундан кейин тож даъвоси нарида турсин,
Саройга ҳам йўлиқтирмай қўяди сени.*

Биринчи мисолда «одам» ва «одам эмас» бирикмасидан англашилаётган «маҳлуқ», «ҳайвон», иккинчи байтда «нодон» ва «донолик», учинчи байтда «соя», яъни подшолик ва «ер», тўртинчи байтда «ёстиққа бош қўйиш», яъни турмуш қуриш ва «юракларнинг ётлиги», бешинчи байтда эса «тож даъвоси» ва «саройга йўлиқтирмаслик» бир-бирига қарама-қарши қўйилган.

Оксиморон усули икки антонимик тушулчанинг бирикувидан иборат нутқ шакли бўлиб, асарда қуйидагича учрайди:

*Бу ер гўрдан фарқи йўғу, аммо гўрда ҳам тирик одам
яшар экан.*

Эллипсис. Бу поэтик синтактик фигуралардан бири бўлиб, матида осонгина билан олинган сўзнинг атайлаб туширилишидир. Бунда кўпроқ танинган кесими туширилиб қолдирилади: *Бемаҳалда шунча ташвиш, шунча изтироб?*

Аҳ-ҳа тизоқ. Бир кишига қарши бир

лашкар!

Оқпадарнинг қўрқоқлиги шундан ошкор!

Бу мисолдаги кесимлар туширилган. Асар ремаркасида ҳам кўп ҳолларда кесимлар туширилади: *Самарқанд атрофида қишлоқ, номозгар вақти. Гирашира қоронғи. Куз фасли. Ота Муроднинг ҳовлиси.*

Жим қолиш приёми эллипсиснинг бир тури бўлиб, унда ҳам гап охирида сўз ёки сўзлар гуруҳи ёзувчи томонидан атайлаб туширилади: *Ва лекин сал оғзи бўшлиқ қилсангиз... тамом!*

Бу мисолдаги уч нуқта ўрнида «ишимиз», «барчаси» каби сўзлар келтирилмаган бўлса-да, ўқувчи сўзловчи мақсадини осонгина тушуниб етади.

Риторик сўроқ усули асарда жуда кенг қўлланган бўлиб, китобхон шундай сўроқнинг ўзидан жавобини ҳам топади:

Қизнинг ёни инанг билан тил бириктириб,

Ўзи хоҳлаб қочган бўлса, ҳўш, кимда гуноҳ?

*Энди айтинг инсоф билан, Мирзо Улуғбек,
Нечук бўлмай бобонгизга ўзим даъвогар?*

*Шу балони даф этгали, қиблайи олам
Юқоридан фармойишни кутмоқлик шартми?*

Бу риторик сўроқли байтларнинг биринчисидан «ҳеч кимда гуноҳ йўқ», иккинчисидан «ўзим даъвогар бўламан» ва учинчисидан «юқоридан фармойишни кутмоқлик шарт эмас» каби жавоблар англашилади.

Риторик ундов ҳам ҳис-ҳаяжон, хитоб мазмунига эга бўлиб, унда оҳанг асосий ўрин тутади ва соф риторик ундов ҳамда савол аралаш риторик ундовга бўлинади.

Соф риторик ундов ҳис-ҳаяжон, хитобдан иборат бўлади:

*Шу Ватанда шаҳид бўлмоқ олий саодат.
Хайр, сизга шўх юлдузлар, сенга ғамли ой!*

Савол аралаш риторик ундов «қаёқда» модал маъноли сўроқ олмоши ва -ку юкламаси орқали юзага чиққан:

*Давлатпаноҳ, муҳтасиблар уруғи боркан,
Олмаларнинг уруғига гуллаш қаёқда? ! . .*

*Дунё, дунё, бевафосан, биламан сени,
Аммо сенга ёмон фарзанд эмас эдим-ку!*

Боғловчили ва боғловчисиз боғланиш. Шоир нутқда кескинлик, шошилинч, тезлик киритиш мақсадида, асарда уюшиб келган бир қатор сўз ва сўз бирикмаларини боғловчили ва боғловчисиз ҳолда баён этган.

Боғловчили боғланиш «-у», «ва» боғловчилари орқали юзага чиқиб, оҳанг кескинлиги бирмунча суст бўлади: *Эй-воҳ! Энди етим қолди аҳлу маърифат. Мадрасага ва расадга етмагай зивол.*

Боғловчисиз боғланишда эса кескинлик, тезроқлик, юқори даражада бўлади:

*Шубҳа, — бошқа, далил — бошқа, хулоса — бошқа!
Васвасалар шайтонга хос, умид — инсонга! . .*

Мустақил ишлаш учун топшириқлар

1-топшириқ.

Аҳмад Яссавий шеърдаги тушунилиши қийин сўзлар луғатини тузиб, маъносини аниқланг.

... Дунё менинг деганлар, жаҳон молин олғонлар,
Каркас қушдек бўлубон ул ҳарамға ботмишлар.

Мулло, муфти бўлғонлар ёлғон даъво қилғонлар,

Оқни қаро қилғонлар ул томуғга кирмишлар.

Қози, имом бўлғонлар, ноҳақ даъво қилғонлар,
Ҳимор янглиғ бўлубон юк остида қолмишлар.

Ҳаром еган ҳокимлар, ришва олиб еганлар,
Ўз бармоқин тишлабон қўрқуб кўруб қолмишлар.

Тотлиғ-тотлиғ еганлар, турли-турли кийганлар,
Олтун тахтда ўлтурғонлар туфроқ аро ётмишлар.

Мўмин қуллар, содиқлар сидқи бирла турганлар,
Дунёлиғин сарф этиб учмоқ ҳурин қучмишлар.

2- т о ш и р и қ .

Носириддин Бурҳониддин ўғли Рабғузийнинг «Луқмон ва унинг хожаси» ҳикоятидаги эски сўзлар ва грамматик шаклларни аниқланг. Уларни ҳозирги муқобил билан қиёсланг.

Луқмонни ҳакимнинг хожаси бир кун айди: «Яхши эт келтургил, еяини».

Луқмон бир қўй ўлтурди, тилини, юракини пишуруб келтурди. Яна бир кун хожаси айтди: «Манга қўйнинг ямон этларидин пишуруб келтургил», теди. Луқмон яна қўйнинг тилин, юракин пишуруб келтирди.

Хожаси айди: «Яхши эт келтур тесам, тил, юракни пишуруб келтурурсан; ямон эт тесам ҳам мун келтурурсен?»

Луқмон айди: «Қўй этининг яхсиси ҳам тил тақи юрак турур, ямони ҳам тил тақи юрак турур» теди.

3- т о ш и р и қ .

Сайфи Саройи шеъридаги маъноси қийин сўзларни аниқлаб, луғатини тузинг. Ўхшатиш ва такрор усулларини кўрсатинг.

Топилмас ҳусн мулкинда санга тенг бир қамар манзар,

На манзар, манзари шоҳид, на шоҳид шоҳиди дилбар.

Бу кун Юсуф жамолини қилубдур ҳақ санга бахшиш,
 На бахшиш бахшиши давлат, на давлат давлати мафхар.
 Сўзунг дурру жавоҳирдур кўнгуллар ганжина лойиқ,
 На лойиқ лойиқи хисрав, на хисрав хисрави кишвар.
 Шакардан тотлудур хулқинг, карамда хотиринг матлаб,
 На матлаб матлаби маъдан, на маъдан маъдани жавҳар.
 Зиҳи давлатлу ошиқким санинг бирлан қилур ишрат,
 На ишрат ишрати жаннат, на жаннат жаннати кавсар.
 Бу ҳуснинг шавқи завқини кўнгул тўтилари топди,
 На топди топди хуш лаззат, на лаззат лаззати шаккар.
 Жамолинг нақшина Сайфи Саройи боғлади сурат,
 На сурат сурати ҳасно, на ҳасно ҳусни жонпарвар.

4-топшириқ.

Лутфийнинг «Сенсам севарим, хоҳ инон, хоҳ инон-
 ма» газали билан Бобораҳим Машраб тазминини ўз-
 аро қиёсланг. Мажозий сўз ва бирикмаларнинг луға-
 вий маъносини аниқланг.

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
 Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Ҳижрон кечаси чархи фалакка етар, эй моҳ,
 Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Ҳаққоқи қилич келса бошимга эшикингдин,
 Йўқтур гузарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Усрук кўзинг ашколина ҳаргаҳ назар этсам,
 Қолмас хабарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

Яъқуб бикин кўп йиғидин қолмади сенсиз,
 Нури басарим, хоҳ инон хоҳ инонма.

Ой юзунга кўз солғали ўзга киши бирла,
Йўқтур назарим, хоҳ инонма.

Ишқ ўтида Лутфий юзи олтунни ёшурди,
Эй сиймбарим, хоҳ инон хоҳ инонма.

* * *

Сенсан севарим, хоҳи инон, хоҳи инонма,
Қондур жигарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.

Ғам шони фироқингда кабооб этди фалакни,
Оҳи саҳарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.

Ногоҳ сари куйинг аро бўлдим сенга мойил,
Эй тожи сарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.

Лаълинг ғамидин кўнглум эрур ғунчалари қон,
Гулбарги тарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.

Заҳри ғами ҳажринг мени ўлдурғали етти,
Эй лаб шакарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.

Машраб каби кўйингда бўлуб барқи тажалли,
Қолмай асарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.

Б-т о п ш и р и қ .

Алишер Навоийнинг «Қаро кўзум» шеърини луғат асосида қаторма-қатор ҳозирги адабий тилга ўтказинг.

Сўзларнинг қайси тил унсурини эканлигини аниқланг.

Қаро кўзум, келу мардумларг эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум каби ватан қилгил.

Юзунг сулҳни кўнгул равшанига аса сулҳан,
Қадинга ниҳолини жон сулҳанини чаман қилгил.

Тақодирингда бағир қонидин уни боғли,
Иттига ғамингда жон равшанини раши қилгил.

Фироқ тоғида тоғини суфриним, ай чарч,
Хамир этиб уни ул тоғи ниҳоли қилгил.

Юзунг висолига отури дағини кўнгул тарини,
Сочингни боштин аса уни ишқини қилгил.

Ҳазан сипоҳига, ай боғдин уни минни,
Бу боғ томида гар ишқини сивни қилгил.

Юзида терни кўруб илаш, ай рафиқ уни,
Гулуб ила юву гул барандин кўфун қилгил.

Навоий, анжумани шағқ жон ишқини,
Анинг бошоғлиғ ўқин шағқини қилгил.

6-топшириқ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур рубонйларидаги ҳовирги ўзбек адабий тилидан фарқ қилувчи грамматик шаклларни аниқлаб, уларга изоҳ беринг.

*Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ургангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак.*

* * *

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.*

* * *

*Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта киши.*

* * *

*Толё йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.*

* * *

*Даврон мени ўткарди сару сомондин,
Айирди бир йўли мени хонумондин.
Гаҳ бошима тож, гаҳ балойи таъна,
Неларки бошимға келмади даврондин.*

7-топшириқ.

Махмурнинг «Ҳапалак» шеъридаги кўчма маъноли сўзларни изоҳланг, тушунилиши қийин бўлган сўзлар луғатини тузинг, уларнинг қайси тил унсури эканлигини аниқланг.

*Эй жаҳондори зафар, кавкабаи даври фалак,
Гўш қил қиссаи қишлоғи хароби Ҳапалак.*

*Турфа қишлоғи ғазаб кардаки паррандалари,
Товуғи — игначию, ўрдагу ғози — капалак.*

*Бору йўқ уйларини банда баён гар қилсам,
Бир катак, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак.*

Дема уй, балки заминкандур агар кирса киши,
Ҳар тараф бетига ургайлар анинг кўршапалак.

Халқини кўрсанг агар ўласи-ю, қоқу хароб,
Очлиғидин эгилиб қомати мисли камалак.

Ажириг томирини ўғурда майда туюб,
Қайнатиб кунда ичар, отини дерлар сумалак.

Йўргагида онаси ул ўраган латталари
То ҳануз устидадур, уч мингу юз етти бўлак.

Гар таҳорат қилса қавми сув тополмай ночор,
Бетини қум била юб(кўзи)га сургай гувалак...

Кеча гўё эшитиб шуҳрати тилло пулини,
Ҳапалак кўрқусидин учди мисоли капалак.

Ҳимматинг йўлида бир тепа каромат қилғил,
Капалак боз қўниб, жойига бўлғай Ҳапалак.

Зор Махмур талаб қилди кечишни шоҳдин,
Ҳапалак юртига тушган пул агарчи лак-лак.

8- т о п ш и р и қ .

Аваз Ўтарнинг «Халқ», «Уламоларға» шеърларида-
ги тушунилиши қийин сўзлар луғатини тузиб, алфавит
тартибига туширинг. Фразеологик бирикмаларнинг
маъносини аниқланг.

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тийги бирла бўлгон бағри юз минг пора
халқ.

Бир неча авбон бунда ҳикмронлиг айласа,
Қолмағай, оре на инглиг меҳнатг озора халқ.

Не аларда бор дурур илму адолатдин исар,
Не ажабким, топмаса доди дилига чора халқ...

Бўлмайн онларда ҳеч миллат, ватанин
сиқламоқ,
Бўлди қурбон бу сабабдин миллати агёра халқ.

Халқ оламни бори айлар тараққий кун-бақун,
Биз таназзул айлабон қолдук, эдук не қора
халқ.

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Эй Аваз, бўлмас бунингдек борҳо овора халқ.

Эйки сизлар, то таассуб бирла даврон
этдингиз,

Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз.
 Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфти бўлиб,
 Бу не ойн эрдиким, сизлар намоён этдингиз.
 Бизни айлаб хору зору нотавон этмак учун,
 Бермайин осори ҳурлик, банди зиндон
 этдингиз. . .
 Йўқса одаммиз, очиб мактаб, илм билдирсангиз.
 Беҳабар илму ҳунардин бизни ҳайвон этдингиз,
 Бир кун сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон:
 Не учун миллатни сиз ер бирла яксон
 этдингиз?

9- т о п ш и р и қ .

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Ўзбек хотин-қизларига» шеърини умумлисоний таҳлил қилинг.

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,
 Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон
 қил.

Мактаб анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи.
 Илму фан тиғи бирлан жаҳл бағрини қон
 қил.

Сояларда сарғайган юзларинг қилиб гулгун,
 Сен ҳам аҳли донишлар базмини гулистон
 қил.

Чўриликни муллалар, сенга қилдилар тақрир,
 Кел, бугун бу заҳмингга маърифатни дармон
 қил.

Оналик ҳуқуқингни ҳурмат этмаганларни,
 Юзларин қаро айлаб, феълидан пушаймон
 қил.

Ой юзинг қаро чиммат зулмидан қутултирғил,
 Чиқ қоронғи турмушдан, нур ичида жавлон
 қил.

Сен қачон маорифнинг даргоҳига йўл топсанг,
 Нурларин олиб кўзга сурмаи сулаймон
 қил.

Абдулла Авлонийнинг «Тулки ила Қарға» эртагидаги қийин сўзлар луғатини тузинг. Ҳозирги ўзбек адабий тилга нисбатан фарқланувчи шаклларни изоҳланг.

ТУЛКИ ИЛА ҚАРҒА

Бир кун оч қолиб эди Тулки,
 Очлигиндан толиб эди Тулки.
 Неча хил ҳийлаларни ўйлар эди,
 Очлигин ўз-ўзига сўйлар эди.
 Ҳеч киши етмас эрди додига,
 Бир қизиқ ҳийла тушди ёдига. . .
 Бир чинорда бор эрди Лаклак ини,
 Учта ёш боласи бор эрди ани.
 Тулки қурди у дори тазвирин,
 Ишлатур бўлди ҳийла-тадбирин.
 Олди арра-тешасин кўтариб,
 Кесмоқ учун чинор тубига бориб,
 Лаклакка айди: — «Эй, узун бўйлуқ!
 Бизни ерда бўлурмусан ўйлуқ?
 Бу дарахт, ер мерос менга отадан,
 Ўзга жойида ин қуриб ётасан.
 Кет бу ердан, бўлак ердин сол,
 Мен кесарман чиноримни алҳол.
 Лаклак айтди: — Биродаржоним,
 Ҳолима раҳм айла, жононим.
 Бузуб уйимни, қилмағил гирён,
 Уни йиққанлар бўлур хонавайрон.
 Марҳамат қил бу ёш гўдақларима,
 Монеъ ўлма бутун тилақларима.
 Бир боламни берай, ебон тўйғил,
 Хонавайрон қилмай тинч қўйғил.
 Бир боласини Тулкига отди,
 Бўлди маъюс, қай(ғ)уға ботди.
 Тулки қорнини тўйғазиб кетди,
 Ҳийла бирлан муродига етди.
 Қарға воқиф эди бу ишлардан,
 Лаклакка ўргатай деди бир фан:
 — Ҳўб узундур бўйингу ақлинг оз,
 Қишга йўқ тоқатинг, тиларсан ёз.
 Тулкининг қориму ўтин кесмоқ,
 Шунга ҳам етмас ақлинг, эй аҳмоқ.
 Йўқға бир бола айладинг қурбон,

Бефаросат, тушунчасиз, нодон.
Қарғанинг сўзлари қилуб таъсир,
Билди, Тулки сўзлари экан тадбир.
Эртаси келди ҳийлагар Тулки,
Тамаъ қўзғалуб чу аввалги,
Яна ости чинорга етди,
Кет дебон Лаклакка хитоб этди.
Лаклак айтди: — Йўқол, аё хоин!
Ишлат ҳийлангни, сен билуб жойин.
Қарғанинг панд берганини билди,
Очлик бағрини яна тилди.
Ҳийласин Қарға сарига бурди,
Қарғани тутмоға тузоқ қурди.
Бир баланд ерда ётди ўлгандек,
Кўзларин юмди мурда бўлгандек.
Қарға тулкини ўлук гумон айлаб,
Қўнди бошининг устига пойлаб,
Чўқимоқчи бўлиб энди кўзини,
Ҳийлагар тулки ташлади ўзини.
Доди фарёдига назар солмай,
Қарғани тулки бошлади ямлай.
Қарға чиндан ўларин билди,
Бу-да бир яхши ҳийлани қилди.
Тулкига: — Эй, биродаржоним!
Сенга бўлсун ҳалол эту қоним.
Бу байтни ўқуб, егил гўштим,
Бу васиятни сенга мен қўштим:
«Беватан, бегўру кафан Қарға,
Лаклак(к)а яхшилик эдан Қарға!»
Тулки бу байтни ўқумоқ учун

Шавқ ила йиғди танда бор кучин:
«Беватан, бегўру кафан Қарға,
Лаклак(к)а яхшилик эдан Қарға!»
Тулки «Қарға» деганда оғзин очиб,
Уқ каби Қарға чиқди-кетди қочиб.
Тулки ҳайронда қолди ақли шошуб,
Бўлди ҳижрон бўғумлари бўшашуб.
Ҳийлада мендан ўтди Қарға дебон,
Ўкунуб, хурсунуб еди пушмон.
Қарға мақсад-муродига етди,
Ҳийлагар Тулки оч қолуб кетди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Матннинг лисоний таҳлили ҳақида	5
Матншунослик, палеография ва матн таҳлили	9
Тил ифода воситаларининг матн тузилишидаги аҳамияти	9
Бадний нутқнинг турлари	10
Ремарка ва реплика	13
Тасвирий воситалар бадний матнни ҳосил қилувчи асосий восита сифатида	14
Лексик воситалар	14
Услубий воситалар	18
Троплар	19
Фигуралар	40
Луғат устида ишлаш	52
Бадний асар луғатини тузиш намунаси	54
Шеърый асар таҳлили	57
Насрий асар таҳлили	60
Драматик асар таҳлили	64
Мустақил ишлаш учун топшириқлар	78

ЖАВҶОН ЛАПАСОВ

БАДИИЙ МАТН ВА ЛИСОНИЙ ТАҲЛИЛ

Мухаррир *Х. Ҳайитметов*

Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*
Тех. муҳаррир *Ш. Бобохонова*
Мусахҳиҳ *Ш. Тўлаганов*

ИБ № 6533

Теришга берилди. 11. 07. 94. Босишга рухсат этилди 17. 02. 95.
Формати 84×108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқори босма
усулида босилди. Шартли б. л. 4, 62. Шартли кр.—отт. 4, 83.
Нашр. л. 4, 59. Тиражи 8. 500. Зак. № 5.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 13—75—94.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийул ижара китоб фабрикаси. Янгийул ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1995.